

ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 4 ΜΑΪΟΥ 2003

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΛΑΪΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Χορηγός: Emporiki Bank

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΛΑΪΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Ένα τραγούδι αναζητεί
τη μουσική του

Τον Παναγιώτη Κουνάδη

Η διαμόρφωση
της εργατικής τάξης

Τον Θανάση Καλαφάτη

Τραγουδώντας σε χρόνους
δίσεκτους

Τον Παναγιώτη Κουνάδη

Ιδεολογικές αναζητήσεις
και πολιτικές επιλογές

Τον Θεόδωρο Μπενάκη

Προσπάθεια για ένα
αυθεντικό πορτρέτο

Τον Γ. Κουκουλέ

Της ελπίδας και
του σπαραγμού

Τον Παναγιώτη Κουνάδη

Κοινωνική συνείδηση και
πολιτισμική ταυτότητα

Τον Θανάση Αλεξίου

«Του αρέσει του εργάτη
το λαϊκό...»

Τον Νέαρχου Γεωργιάδη

Μεταπολεμικά και
μεταπολιτευτικά

Τον Παναγιώτη Κουνάδη

Εξώφυλλο

Σύνθεση με φόντο αχθοφόρο στο λιμάνι του Πειραιά στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στην ένθετη φωτογραφία, ο Μικρασιάτης ρεμπέτης Γιάννης Ειτζιρίδης, γνωστότερος ως Γιόβαν Τσαούς (τρίτος από αριστερά, με το σάζι), ανάμεσα σε φίλους και συμπίτες, στην αγορά του Πειραιά, δεκαετία του 1930.

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Ένα τραγούδι

Το τραγούδι είναι η πιο άμεση και αυθόρμητη καλλιτεχνική έκφραση του ανθρώπου. Δεν προϋποθέτει τον χρωστήρα ή τη σμίλη για να υπάρξει. Δεν του χρειάζεται απαραίτητα η συνοδεία ενός μουσικού οργάνου για να εκφραστεί. Για να εκφραστεί, το σώμα και για να αναβλύσει τού φτάνει ένα συναίσθημα: έρωτας, καμμός, χαρά, πόνος, αγανάκτηση, συμπόνοια, οργή, διαμαρτυρία.

Το λαϊκό τραγούδι αντανακλά σε υπερβατικό επίπεδο τη συλλογική ψυχοσύνθεση, την εξωτερική πραγματικότητα, τα συνολικά προβλήματα, τις σχέσεις των ανθρώπων, τις συνέπειες των μεγάλων γεγονότων πάνω στη μικρή καθημερινότητα.

Νεώτερο από τα μουσικά δημιουργήματα του ελληνικού λαού, το λαϊκό τραγούδι αναπτύχθηκε παράλληλα με τον νεοελληνικό αστικό βίο, είναι τραγούδι αστικό – και εξαρχής ταυτόσημο με το εργατικό λαϊκό τραγούδι. Εμφανίζεται και εξελίσσεται όπου σημειώνεται συγκέντρωση εργατικών πληθυσμών.

Η αστικοποίηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας προχωρεί βαρυσανιστικά αργά μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Την ακολουθεί κατά πόδας η μορφοποίηση της ελληνικής εργατικής τάξης. Σημείο-στροφή η ιστορική αντιπαράθεση της ανερχόμενης ελληνικής αστικής τάξης με τις αναχρονιστικές δομές του παρελθόντος, συμβατικά το 1910. Ολα επιταχύνονται μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Η αστική Ελλάδα αναπτύσσεται, η ελληνική εργατική τάξη αυξάνεται αριθμητικά, η κοινωνική της συνείδηση αναπτύσσεται, με ορόσημο την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, το 1918.

Η μαζική έλευση των προσφύγων, κυρίως μετά το 1922, επέφερε σημαντικές και γρήγορες αλλαγές σε όλους τους τομείς της ζωής, και φυσικά στον πολιτισμό. Το λαϊκό τραγούδι συναντιέται με τους όρους που θα το διαμορφώσουν στο εξής. Η μεγάλη διαφορά πολιτισμικής στάθμης έδωσε στους Μικρασιότες προβάδισμα στη διαμόρφωση τρόπων ζωής, κοινωνικών αντιλήψεων και συμπεριφορών, αισθητικής και ψυχαγωγίας. Πρόσφυγες μουσικοί κατέλαβαν θέσεις-κλειδιά και στη δισκογραφία. Μεταξύ 1924 και 1931 ηχογραφήθηκαν περίπου 6.000 τραγούδια. Οι περισσότεροι μουσικοί και ερμηνευτές προέρχονται από την ελληνική Ανατολή. Ηχογραφείται ο μουσικός πλούτος μέσα στον οποίο να εξελιχθεί το λαϊκό τραγούδι.

Στα τέλη του '20 εμφανίζονται σπουδαίες λαϊκές φωνές που θα κυριαρχήσουν την επόμενη. Οι συνθέτες λαϊκού τραγουδιού είναι ακόμα λίγοι. Επικρατούν οι κομπανίες των Μικρασιατών με βιολιά ή λύρα, σαβιτούρι ή κακονάκι, καθάρα και ούτι.

Το 1932-1933 σημειώνεται η στροφή που θα σφραγίσει το λαϊκό τραγούδι στο εξής: κάνει τις πρώτες της ηχογραφήσεις «Η τετράς η ξακουστή του Πειραιώς» (Βαμβακάρης, Δελιάς, Παγιουμτζής, Μπάτης), που η εντυπωσιακή επιτυχία της θα συμπαρασύρει πολλούς να γράψουν σε παρόμοιο ύφος, το ύφος που θα καταστεί συνώνυμο του «λαϊκού».

Η δεκαετία 1930 είναι η κατ'εξοχήν περίοδος επικράτησης του ρεμπέτικου. Πλήθος δημιουργών και ερμηνευτών δίνουν αριστουργήματα. Πέρα από την «Τετράδα» αναδύονται νέα πρόσωπα: ο Ρούκουνας, ο Χρυσίνης, ο Μοντανάρης, ο Γκόγκος ή Μπαγιαντέρας, ο Κερομύτης, ο Γιόβαν Τσαούς κ.ά., διαδέχονται την πρώτη γενιά των σπουδαίων Μικρασιατών συνθετών (Τούντας, Σκαρβέλης, Παπάζογλου, Περιστέρης, Νταλγκάς, Καρίπης, Ασίκης, Δραγάτσος, Σέμσης).

Ο Τσιτσάνης, ο Παπαϊωάννου, ο Χατζηχρήστος, ο Χιώτης προστίθενται, λίγο πριν και λίγο μετά τη μεταξική λογοκρισία, στους παλιούς και, παρά το ασφυκτικό κλίμα, παράγονται αξιόλογα τραγούδια.

Μετά την απελευθέρωση το ρεμπέτικο μετασχηματίζεται. Βρίσκει ακροατήριο σε πιο ανοιχτά και οργανωμένα κοινωνικά σύνολα. Δημιουργούνται περισσότερα τραγούδια κοινωνικής διαμαρτυρίας, της εργατικής ζωής, του ξενιτεμού και του αποχωρισμού.

Η δεκαετία 1950-1960 είναι η χρυσή εποχή της λαϊκής δημιουργίας, τα σουξέ της παραμένουν σουξέ και σήμερα. Οι γνήσιοι λαϊκοί δημιουργοί δεν αγνόησαν τα σοβαρά γεγονότα και προβλήματα, τα έκαναν τραγούδια, βάλαμο στην ψυχή ενός λαού που αγωνιζόταν να ζήσει και να δώσει νόημα στην υπομονή του.

Με το ξεκίνημα του '60, γίνεται η μεγάλη τομή στο ελληνικό τραγούδι συνολικά: ο Θεοδωράκης και ο Χατζιδάκις συναντιούνται με τον ήχο και το ύφος του λαϊκού και η λαϊκή μουσική με τα μεγάλα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα και ανησυχίες. Το αποτέλεσμα είναι μια παραγωγή εκπληκτική σε μέγεθος και ανταπόκριση.

Ο,τι συνέβη στον χώρο του τραγουδιού μετά την πτώση της δικτατορίας κρίζει μελέτης. Η μεταδικτατορική μουσική ευφορία έδωσε μια παραγωγή που υποχρεώνει σε επανεξέταση των όρων και των ορισμών – και όχι μόνο για το λαϊκό τραγούδι...

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

Τον ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΚΟΥΝΑΔΗ

ΤΑ ΣΑΡΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ από την πρώτη οργανωμένη εμφάνιση της ελληνικής εργατικής τάξης το 1879 – με την ίδρυση του πρώτου σωματείου εργαζομένων, του «Αδελφικού Συνδέσμου Ξυλουργών Ναυπηγείων Σύρου» – έως την ίδρυση του πανελλαδικού συνδικαλιστικού οργάνου των Ελλήνων εργατών, της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), το 1918, είναι χρόνια αναζητήσεων και σκληρών αγώνων που διαμόρφωσαν την κοινωνική συνείδηση των Ελλήνων εργαζομένων.

Η περίοδος 1879-1918 – το πλαίσιο μέσα στο οποίο η ελληνική εργατική τάξη διαμόρφωσε συνείδηση ταυτότητας και θέλησε να την εκφράσει με

αναζητά τη μουσική του

◀ *Αναμνηστική φωτογραφία από το ιδρυτικό συνέδριο της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, Οκτώβριος 1918. Στο συνέδριο εκπροσωπήθηκαν 60.000 οργανωμένοι εργάτες, σε σύνολο 100.000 πανελλαδικά (ΓΣΕΕ - Αρχείο Ιστορίας Συνδικατίων).*

άρχιζε να γιορτάζεται από το 1893 και 1894 και στην Αθήνα, με πρωτοβουλία των πρώτων Ελλήνων σοσιαλιστών Πλάτωνα Δρακούλη, Σταύρου Καλλέργη κ.ά., υπό την καθοδήγηση του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου.

Λιγότερο γνωστά είναι τα γεγονότα στα ανθρακωρυχεία του Κολοράντο των ΗΠΑ το ματωμένο ελληνικό Πάσχα του 1914, στα οποία πρωτοστάτησαν Έλληνες συνδικαλιστές, με επικεφαλής τον Λούντβιχ Τίκα, από το Ρέθυμνο της Κρήτης, που δολοφονήθηκε άναδρα στη φάση των διαπραγματεύσεων¹. Η τεράστια δημοσιότητα που γνώρισαν τα γεγονότα εκείνα, χάρις στον σπουδαίο Αμερικανό δημοσιογράφο Τζον Ριντ, που ήταν παρών σε αυτά, αλλά και στην εκτεταμένη κάλυψή τους από τον ελληνόφωνο Τύπο των ΗΠΑ, πρέπει να επηρέασε το συνδικαλιστικό κίνημα σε όλο τον κόσμο.

Εθνικά θέματα

Στα εθνικά θέματα, την περίοδο αυτή, ξεχωρίζουν η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου (1881) και οι επιπτώσεις του «ατυχούς» ελληνοτουρκικού πολέμου (1897), που θετικό τους αντίβαρο υπήρξαν η Αυτονομία της Κρήτης (1898) και οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-13).

Ο Μακεδονικός Αγώνας, επίσης, αλλά και το κίνημα των Νεοτούρκων το 1908 και το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί το 1909, επηρέασαν τις τύχες του ελληνισμού, εντός και εκτός των συνόρων.

Ειδικότερα για το εργατικό και το αγροτικό κίνημα σημαντικές υπήρξαν οι εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου το 1911, οι συνέπειες από τη συμμετοχή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18), αλλά και οι οδυνηρές επιπτώσεις του Δικασμού (1916), που χώρισε κυριολεκτικά στα δύο την Ελλάδα και αποπροσανάτoliσε τους εργαζόμενους.

Η εδαφική επέκταση του 1881 έθεσε οξύ το πρόβλημα της ιδιοκτησίας των νέων εθνικών γαιών, που αντί να περιέλθουν στους ακτήμονες αγρότες, πέρασαν με διαβλητές αγοραπωλησίες στα χέρια ολιγάριθμων τσιφλικάδων, οι οποίοι εξαρχής επιδίωξαν ένα ιδιοκτησιακό καθεστώς με σχεδόν δουλοπαροικικά χαρακτηριστικά. Η αντίσταση των αγροτών-κολλήγων, που κράτησε χρόνια και σημάδευτηκε από τη δολοφονία του σοσιαλιστή γένητ Μαρίνου Αντύπα (1872-1906), κορυφώθηκε με την εξέγερση στο Κιλελέρ το 1910. Μόνο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και

το τραγούδι, το δικό της τραγούδι-περίοδος πυκνή σε γεγονότα πολυσύνθετα, δεν μπορεί να κατανοηθεί αν αγνοηθούν οι ριζικές μεταβολές στην κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό, τα εθνικά θέματα κ.λπ.

Επιπλέον, η προσέγγιση πρέπει να ανιχνεύσει τον ελληνισμό σε όλο το εύρος της γεωγραφικής εξάπλωσής τους, αρχίζοντας από τις περιοχές που, την περίοδο αυτή, ενσωματώνονται διαδοχικά στον «εθνικό κορμό», και στη συνέχεια, ερευνώντας τα στοιχεία που προέρχονται από τη Μικρά Ασία, τις παροικίες της διασποράς και τις χώρες μετανάστευσης, κατά κύριο λόγο τις ΗΠΑ.

Στην αφηπνιζόμενη συνείδηση των Ελλήνων του μόχθου φτάνει ο απόηχος του μεγάλου επαναστατικού κύματος στην Ευρώπη του 1848¹, που

είκοσι τρία χρόνια αργότερα κορυφώθηκε στην πρώτη εργατική επανάσταση και την εγκαθίδρυση της πρώτης λαϊκής εξουσίας με την Κομμουνία του Παρισιού, άνοιξη του 1871².

Ευκρινέστερο φτάνει το μήνυμα από την ίδρυση και τη δράση της Πρώτης Διεθνούς Ενωσης Εργαζομένων (1864-1876) και της Δεύτερης Διεθνούς (1889-1914), που έδωσαν τεράστια ώθηση στο εργατικό κίνημα παγκοσμίως, αλλά και έδειξαν τις τεράστιες διαφορές τόσο σε επίπεδο ιδεολογικό όσο και σε επίπεδο οργάνωσης της πορείας προς μια κοινωνία δικαιοσύνης.

*Από τον Σύνδεσμο
Ευλουργών
Σύρου στη Γενική
Συνομοσπονδία
Εργατών Ελλάδος*

Μια άλλη εξέλιξη που επηρέασε βαθιά και το ελληνικό εργατικό κίνημα ήταν οι αγώνες των Αμερικανών εργαζομένων για το οκτάωρο, με ορόσημο την απεργία της Πρωτομαγιάς του 1886 στο Σικάγο, τα δραματικά συμβάντα της οποίας ώθησαν παντού τους εργάτες να ιδρύσουν πολυάριθμα συνδικάτα, άνοιξαν τον δρόμο στη γενικευμένη εφαρμογή του οκτάωρου, και οδήγησαν στην καθιέρωση της

Πρωτομαγιάς ως παγκόσμιας ημέρας της εργατικής τάξης³.

Στην Ελλάδα, όπου ο απόηχος των γεγονότων έφτασε με κάποια καθυστέρηση, η Εργατική Πρωτομαγιά

◀ *Ενοπλιοι απεργοί ανθρακωρύχοι στα δραματικά γεγονότα του Κολοράντο των ΗΠΑ, το μαιωμένο Ελληγικό Πάοχα τον 1914, στα οποία πρωτοστάτησαν Ελληγες συνδικαλιότητες, με επικεφαλής τον Λούη Τίκα, από το Ρέθηνγο, που δολοφονήθηκε άνανδρα.*

▼ *Θεσσαλία 1903. Τοιφλίκι στη Βάνιαρη Καρδίτσας. Πίσω, η «επιστασία», η διαμονή του γαιοκτήμονα. Οι «σαρτήρες», τα χαμηλά κτίσματα μπροστά, ήταν οι κατοικίες των κολλήγων. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 έθεσε οξύ το πρόβλημα των νέων γαιών, που πέρασαν με διαβλητές αγοραπωλησίες στα χέρια λίγων τοιφλικάδων (Αρχείο Μαρτύλας Κλιάφα).*

το πιεστικό προσφυγικό πρόβλημα άρχισε μια ουσιαστικότερη αντιμετώπιση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των γαιών αυτών.

Το θέμα της διανομής της γης συνδέεται αιτιακά με την έξαρση της «λυστοκρατίας», ενός φαινομένου που είχε εμφανιστεί αμέσως μετά την Επανάσταση, αποτέλεσμα της πικρίας από τη μη αποκατάσταση των οικογενειών των αγωνιστών του '21. Το πρόβλημα πήρε εκρηκτικές διαστάσεις μετά την διαβόητη Σφαγή στο Δήλεσι (9 Απριλίου 1870) Αγγλων περιηγητών τους οποίους είχε απαγάγει για λύτρα η συμμορία των Αρβανιτάκων.

Κατά μια άποψη, το φαινόμενο, πέρα από το όποιο δίκαιο ή άδικο των παρανόμων, χρησιμοποιήθηκε έντεχνα από τις αγγλικές υπηρεσίες για να ασκούν πίεση προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η Ελλάδα, ανίκανη να εμπεδώνει την τάξη και την ασφάλεια, είχε ανάγκη μεγαλύτερης «προστασίας». Λέγεται επίσης ότι μπροστά στο αδιέξοδο και τις τεράστιες συνέπειες για το κράτος και τις ομάδες εξουσίας, η κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη (1844-1916) στις αρχές του 20ού αιώνα ενθάρρυνε σιωπηρά τη μετανάστευση καταζητούμενων λυστών στις ΗΠΑ, μέτρο που φαίνεται ότι στέφθηκε από μεγάλη επιτυχία. Το φαινόμενο, πάντως, δεν εξέλειψε παρά μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1930.

Η μεγάλη κρίση της σταφίδας

Στην οικονομία, τεράστια είναι η σημασία του λεγόμενου «Σταφιδικού ζητήματος».

Χώρα κλιματικά ευνοημένη, η Ελλάδα κατείχε για πολλά χρόνια την πρώτη θέση παγκόσμιως, με μεγάλα επίπεδα παραγωγής ιδίως μεταξύ

1885-1890, όταν αυξήθηκε η ζήτηση από τη Γαλλία λόγω της φιλοξήρας που έπληξε τα γαλλικά κλήματα. Ομως, μετά την ανάκαμψη της Γαλλίας και τη μείωση στο ελάχιστο των εξαγωγών προς τη Μ. Βρετανία (εξαιτίας του ανταγωνισμού της Καλιφόρνιας, της Μ. Ασίας κ.ά.), σημειώθηκε ανατροπή, με οδυνηρότατες συνέπειες για την μονοδιάστατη προσανατολισμένη οικονομία της χώρας.

Χαρακτηριστικό της σημασίας του «Σταφιδικού» είναι ένα από τα «Τραγούδια του Ραμπαγά», δημοσιευμένο από τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο 5 λίγος πριν ξεσπάσει η κρίση:

«Στη σταφίδα»

Απ' το τσαμπί σου κρέμεται, γλυκειά μου μαυρομμάτα το Εθνος... Σένα θρέφουμε μονάκριβη ελπίδα, χλωρή, όσο ξεραίνεσαι, συ κάνεις την Πατρίδα, είν' από σένα τάλλαρο

τ' αλώνια μας γεμάτα, μικρή, γλυκομελάχριν, κοπέλλα μου σταφίδα!

.....

Τσαμπί, τσαμπί, σταφίδα μου, μελαχρινή κοπέλλα, μετρούμε πόσα τάλλαρα θα ρίξεις στο πουγγί μας απ' το τσαμπί σου κρέμονται κ' οι στόλοι κ' οι στρατοί μας και ο λουφές του Βασιλιά –μια τρέλλα, λούσου τρέλλα–, που και γι' αυτήνα φταίγουνε... οι δημοκρατικοί μας!..

Η σταφιδική κρίση θεωρήθηκε η κύρια αιτία του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»⁶ του ανανεωτή πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος πτήθηκε στις εκλογές του 1895 και ουδέποτε ανέκαμψε πολιτικά.

Οι σοβαρές συνέπειες της πτώχευσης εκδηλώθηκαν προς τουλάχιστον τρεις κατευθύνσεις:

α. Στροφή των αγροτικών πληθυσμών,

κυρίως της Πελοποννήσου, στη μετανάστευση. Τα στοιχεία είναι συντριπτικά: μεταξύ 1893 και 1924 καταγράφηκαν 500.000 αφίξεις Ελλήνων στις ΗΠΑ, αριθμός πολύ μεγαλύτερος αν ληφθεί υπ' όψιν ότι μέχρι το 1912-13 οι εκτός ελευθέρως Ελλάδος Έλληνες καταγράφονταν ανάλογα με τον τόπο προελεύσεως (Οθωμανοί κ.λπ.).

β. Η φοβερή οικονομική κρίση άνοιξε τον δρόμο σε «εθνικιστικές ομάδες» που επηρέαζαν την κυβέρνηση και το παλάτι να προχωρήσουν σε πόλεμο με την Τουρκία το 1897. Η ήττα στον απερισκεπτο εκείνο πόλεμο συσσωρεύσε νέα δεινά (καταβολή αποζημιώσεων στον νικητή κ.ά.), αλλά και στάθηκε το πρόσχημα για την επιβολή του επαχθούς Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898.

γ. Η απόγνωση των αγροτικών πληθυσμών που δεν πήραν τον δρόμο της μετανάστευσης έστρεψε τις πιο προωθημένες πολιτικές ομάδες

προς τις ιδέες του ευρωπαϊκού αναρχισμού, με αποτέλεσμα εξεγέρσεις κωρικών, ακραίες πράξεις ατομικής τρομοκρατίας, συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής, φόνους πλουσίων. Το φαινόμενο πήρε τεράστια έκταση μεταξύ 1895 και 1905, ξεκινώντας από τις περιοχές Πάτρας, Πύργου και Καλαμάτας, που είχαν πληγεί περισσότερο από την κατάρρευση της σταφίδας.

Επειτα από μια περίοδο διωγμών, οι σημαντικότεροι επιζήσαντες του κινήματος αυτοχαρακτηρίστηκαν «θεωρητικοί αναρχικοί» και έδωσαν (πρωτοσέλιδο με τον τίτλο «Αναρχία» στο ιδεολογικό τους όργανο «Επί τα πρόσω», φύλλο 1ης Ιαν. 1898) το νέο στίγμα τους – ένα είδος διακήρυξης της νέας εποχής για την ιδεολογία τους, που δυστυχώς γι' αυτούς λίγα χρόνια κράτησε, αφού οι περισσότεροι προσχώρησαν σε άλλα συγγενή ρεύματα:

«Λέγοντες αναρχίαν εννοούμε ότι η ανθρωπότης κατά τον φυσικόν νόμον της απεράντου τελειοποισιμότητος θέλει εξελιχθή μέχρι του σημείου εκείνου της προόδου, κατά το οποίον οι άνθρωποι της Γης άπαντες, μη υποκείμενοι εις βιοτικάς ανάγκας, αππλλαγμένοι προλήψεων και συνειδότες ότι η φυσική ελευθερία είναι η μεταξύ των κοινωνικών ατόμων εθε-

λουσία αλληλεγγύη, δεν θέλουσιν έχει ανάγκην προσωπικών αρχών και εξουσιών ίνα αποτρέπωνται του κακού. Το μόνον συντελεστικόν μέσον είναι αι Πνευματικά Επαναστάσεις, αίτινες θα συντάμωσι την έλευσιν της υπό των νεωτέρων κοινωνικολόγων προβλεπομένης και αναποφεύκτου Μεγάλης Διεθνούς Κοινωνικής Επαναστάσεως».

Ο δρόμος προς τη ΓΣΕΕ

Μετά τους ξυλουργούς των Ναυπηγείων Σύρου, οργανώνονται οι τυπογράφοι και ράφτες και οι τσαγκαράδες της Αθήνας, οι μηχανουργοί του Πειραιά.

Το Λαύριο, όπου, μετά την ίδρυση (1864) της εξορυκτικής εταιρείας Σερπέρη, είχε συγκεντρωθεί ένας αμιγώς προλεταριακός πληθυσμός εργαζομένων στα μεταλλεία, μετατράπηκε κατά καιρούς, εξαιτίας της συμπεριφοράς της διοίκησης της εταιρείας προς τους εργάτες, σε πεδίο συγκρούσεων, με νεκρούς και τραυματίες.

Στη Σέριφο, μεταξύ 1870, οπότε άρχισε η εκμετάλλευση των σιδηρομεταλλευμάτων, και 1912, ο πληθυσμός του νησιού διπλασιάστηκε (μετακινήσεις από άλλα νησιά κυρίως), ξεπερνώντας τις 4.000, οι μισοί από τους οποίους εργαζόνταν στα μεταλ-

λεία. Μετά το 1906, η εκμετάλλευση κοιτασμάτων και εργατών εντάθηκε αφόρητα. Τον Αύγουστο του 1916 η άκαμπτη στάση της διοίκησης της εταιρείας πυροδότησε μεγάλη απεργία. Ένα μήνα νωρίτερα, είχε ιδρυθεί το Σωματείο Μεταλλωρύχων Σερίφου με πρόεδρο τον αναρχικό Κωνσταντίνο Σπέρα. Σε συγκρούσεις με την αστυνομία υπήρξαν οκτώ νεκροί και τριάντα τραυματίες. Το σωματείο πέτυχε αύξηση στα μεροκάματα, οκτώωρη εργασία στις στοές και έλεγχο του ασφαλιστικού ταμείου αλληλοβοήθειας.

Στην Πάτρα οι εργαζόμενοι δημιούργησαν πλήθος σωματείων: σταφιδοκιβωτιοποιών, καρεκλάδων, λιμενεργατών κ.ά. Στον Βόλο, στην Καλαμάτα και αλλού (Πύργος, Κόρινθος, Λαύριο, Ναύπλιο, Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Αργοστόλι), η ανάπτυξη των λιμανιών συνέβαλε στην εμφάνιση πλήθους ενώσεων και σωματείων των εργαζομένων.

Το 1908, στην υπό οθωμανική κυριαρχία Θεσσαλονίκη, οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, μετά το κίνημα Νεοτούρκων, άνοιξαν τον δρόμο να δημιουργηθεί η περίφημη «Φεντερασιόν», όπου για πρώτη φορά συμμετείχαν στον ίδιο συνδικαλιστικό φορέα εκπρόσωποι των εργαζομένων απ' όλες τις εθνότητες της πόλης –

▲ *Εργάτες στα μεταλλωρυχεία της Σερίφου, τέλη 19ου αιώνα. Τον Αύγουστο του 1916 η άκαμπτη στάση της διοίκησης της εκμεταλλεύτριας εταιρείας πυροδότησε μεγάλη απεργία, με εκτεταμένες συγκρούσεις, οκτώ νεκρούς και τριάντα τραυματίες (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).*

▲ **Ζύγισμα σταφίδας στο Αίγιο. Φωτογραφία του Fred Boissonas, δεκαετία 1910. Η μεγάλη σταφιδική κρίση, στα τέλη του 19ου αιώνα, έπληξε βαρύντατα την εθνική οικονομία, με τεράστιες κοινωνικές, δημογραφικές και πολιτικές επιπτώσεις.**

Ελληνες, Εβραίοι, Τούρκοι, Βούλγαροι, Σλάβοι κ.ά. Η παρουσία του Αβραάμ Μπεναρόγια, επικεφαλής της «Φεντερασιόν», υπήρξε καταλυτική για τις εξελίξεις, καθώς ο επιφανής αυτός Εβραίος σοσιαλιστής συνδικαλιστής συνέβαλε ουσιαστικά στη δημιουργία της ΓΣΕΕ το 1918.

Το κίνημα στο Γουδί το 1909 και η άνοδος του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία (1910) απελευθέρωσαν τον δυναμισμό της ανερχόμενης αστικής τάξης και την ανοικτή αντιπαράθεση με τους εκπροσώπους των αναχρονιστικών δομών. Οι αλλαγές στις δομές της εξουσίας και η πίεση των εργαζομένων συνέβαλαν ώστε να τεθούν προς επίλυση μιας σειράς πιεστικών εκκρεμοτήτων στην παιδεία και στον πολιτισμό (γλωσσικό, εκπαιδευτικό κ.λπ.).

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) μεταμόρφωσαν τη χώρα, που τώρα είχε έκταση 120.125 τετρ. χλμ. και πληθυσμό σχεδόν 6.000.000. Και οι εργαζόμενοι, παράλληλα με τις προσπάθειες για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση, προχώρησαν στην ίδρυση της Πανελληνίας Εργατικής Συνομοσπονδίας, με πρωτοβουλία του Εργατικού Κέντρου της Αθήνας, απαντώντας στο ώριμο αίτημα δημιουργίας ενός κεντρικού συνδικαλιστικού οργάνου.

Η απελευθέρωση της Μακεδονίας συνέβαλε θετικά προς αυτήν την κατεύθυνση, προσφέροντας τη δυνατότητα συνεργασίας των εργατικών οργανώσεων με τη «Φεντερασιόν». Η συμμετοχή των σοσιαλιστών και της «Φεντερασιόν» στη σοσιαλιστική συνδιάσκεψη του Λονδίνου και η (μυστική) 2η Συνδιάσκεψη των Ελλήνων σοσιαλιστών στη Θεσσαλονίκη άνοιξαν τον δρόμο για το πρώτο πανελλαδικό εργατικό συνέδριο. Παρά το κλίμα ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στις διάφορες ομάδες και οργανώσεις, επικράτησε πνεύμα εξαρσης, στον απόηχο της επανάστασης του 1917 στη Ρωσία και της εγκαθίδρυσης του πρώτου εργατικού κράτους στον κόσμο.

Το ιδρυτικό συνέδριο πραγματοποιήθηκε από 21 έως 18 Οκτωβρίου 1918, στην Αθήνα (Βασιλικό Θέατρο) και στον Πειραιά (Δημοτικό Θέατρο). Εκπροσωπήθηκαν 60.000 οργανωμένοι εργάτες, σε σύνολο 100.000 πανελλαδικά. Από τους πρωτεργάτες, και ξεχωριστή μορφή του συνεδρίου, ήταν ο Αβραάμ Μπεναρόγια. Κατάληξη του συνεδρίου ήταν η ίδρυση του ανώτατου συνδικαλιστικού οργάνου, που ονομάστηκε «Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. Τάσος Βουρνάς, «Το ελληνικό 1848».
- 2 Το τέλος της πρώτης εκεινης απόπειρας εργατικής εξουσίας συνοδεύτηκε από 20.000 εκτελέσεις «κομμουνάρων» και 38.000 στις φυλακές και τις εξορίες.
- 3 Βλ. Ουίλιαμ Φόστερ, «Ιστορία του παγκόσμιου συνδικαλιστικού κινήματος», τ. Α'.
- 4 Βλ. Π. Κουνάδης, «Γεια σου περήφανη κι αθάνατη εργατιά.» Μια διαδρομή στο κοινωνικό εργατικό τραγούδι». Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων - ΓΣΕΕ, Αθήνα 2000.
- 5 Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος υπήρξε ποιητής, δημοσιογράφος και αγωνιστής των δημοκρατικών ιδεωδών. Γεννήθηκε στη Σίφνο το 1850. Το 1870 εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργάστηκε ως δημοσιογράφος. Το 1878, για να αποφύγει τις διώξεις της οθωμανικής αστυνομίας, έρχεται στην Αθήνα και τον ίδιο χρόνο, μαζί με τον Βλάσση Γαβριηλίδη, εκδίδουν την πολιτικοσατιρική εφημερίδα «Ο Ραμπαγάς». Καταδικασμένος σε επταετή εργατή για την πολιτική του δράση, αυτοκτόνησε στη φυλακή το 1889. Η απόφασή του εκείνη, μπροστά στον κίνδυνο της νευροπάθειας, ήταν απόφαση ανδρός ικανού να τελειώσει όπως εκείνος νόμιζε τη ζωή του.
- 6 Η περίφημη φράση του πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη στη συνεδρίαση της Βουλής της 1-13/12/1893.
- 7 Βλ. και Μιχάλης Δημητρίου, «Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα».

▲ Η ελληνική βιομηχανία παρουσιάζει σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης το διάστημα 1921-1929. Στη φωτογραφία, εργάτριες, πολλές από τις οποίες ανήλικες, μπροστά στις μηχανές νηματοργείου της Νάουσας, δεκαετία του 1920 (αρχείο Παναγή Κύριση).

Η διαμόρφωση της εργατικής τάξης

Τον **ΘΑΝΑΣΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ**

Επίκουρο καθηγητή
Πανεπιστημίου Πειραιώς

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ της ελληνικής εργατικής τάξης είναι ένα φαινόμενο που σχετίζεται ιδιαίτερα με το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Συνδέεται δε κυρίως με τις προσπάθειες εκβιομηχάνισης, την εξάπλωση των σοσιαλιστικών ιδεών και τις θεσμικές παρεμβάσεις του κράτους.

Είναι γεγονός ότι στην Ελλάδα η σχετική καθυστέρηση της ανάπτυξης της γεωργίας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αποτέλεσε τροχοπέδη για την ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα, που η ενίσχυσή του συνδέεται άρρηκτα με τη συγκρότηση και ενδυνάμωση της εργατικής τάξης. Όμως στη διαχρονική εμφάνιση ή αναπαραγωγή και τη συγκρότηση της εργατικής τάξης, με τα ιδιαίτερα κάθε φορά χαρακτηριστικά της, ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν ο χαρακτήρας της εκβιομηχάνισης (ελαφρά ή βαριά βιο-

μηχανία), το μόνιμο ή συγκυριακό της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η μορφή βιομηχανικής δραστηριότητας (στήριξη στη μηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας ή, αντίθετα, στην ένταση εργασίας), και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (μετανάστευση ή μεταφορά εργατικού δυναμικού).

Στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής φυσιογνωμίας της εργατικής τάξης την περίοδο 1900-1940

Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της συγκρότησης του εργατικού κόσμου (1900-1940)

▲ Κέρκυρα, Οκτώβριος 1924. Πρόσφυγες από την Καισάρεια και την Κιλικία λίγο μετά την αποβίβασή τους στο νησί. Το προσφυγικό κύμα επέφερε ριζική τομή στην ελληνική οικονομία και κοινωνία (Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών).

διακρίνουμε καθαρά δύο φάσεις: 1900-1922 και 1922-1940. Όλοι οι παράγοντες (οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτισμικοί) που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εργατικής τάξης επηρεάζονται σε τέτοιο βαθμό από τις συνέπειες που είχε πάνω στην οικονομία και την κοινωνία η προσφυγική πληθυσμιακή εισροή –οδυνηρό αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής– ώστε να μιλάμε για μια μεγάλη τομή που επέρχεται το 1922. Έτσι, η περίοδος 1922-1940 καθίσταται ένα νέο αφετηριακό σημείο για τη μελέτη της συγκρότησης της εργατικής τάξης, αλλά και των πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών που θα επέλθουν την επόμενη δεκαετία, εκείνη του 1940.

Επέκταση οικονομικών δραστηριοτήτων

Την περίοδο 1900-1922 σημειώνεται σημαντική επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (σε τιμές συντελεστών παραγωγής, με έτος βάσης το 1938) αυξήθηκε, μεταξύ 1911 και 1914, συνολικά κατά 40%, ενώ μεταξύ 1914 και 1920 κατά 60%.

Στο δεύτερο μισό της περιόδου αυτής παρατηρείται ενίσχυση της ελαφράς βιομηχανίας, ως αποτέλεσμα: α) των αυξανόμενων επισιτιστικών ανα-

γκών, β) του περιορισμού των εισαγωγών σε είδη διατροφής και ένδυσης και γ) της έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού για τη βαριά βιομηχανία, ενώ την ίδια στιγμή επέρχεται ο αστικός μετασχηματισμός και σημειώνεται σημαντική θεσμική παρέμβαση του κράτους στην οικονομία.

Αλλά και στο πρώτο μισό της ίδιας περιόδου έχουμε, χάρις στην παρέμβαση ευνοϊκών ενδογενών και εξωγενών παραγόντων (πλούσιες αγροτικές σοδειές, σημαντικές κεφαλαιακές εισροές, ενισχυμένοι άδηλοι πόροι), επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων, με χαρακτηριστικό την ιδιαίτερη ενίσχυση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης. Ο βαθμός εκβιομηχάνισης αυτής της περιόδου είναι αρκετά μεγαλύτερος, εκείνου της αποκαλούμενης «αρχικής» ή «πρώτης εκβιομηχάνισης» (1870-1880), παρά το γεγονός ότι οι βιομηχανικές/βιοτεχνικές μονάδες είναι κυρίως μικρού ή μεσαίου μεγέθους από την άποψη του αριθμού των απασχολούμενων εργατών, και παρότι, επιπλέον, οι μονάδες αυτές λειτουργούν περιοδικά, με αποτέλεσμα να ενισχύουν την εποχιακή εργασία, η οποία, με τη σειρά της, έχει τα γνωστά αρνητικά επακόλουθα στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής φυσιογνωμίας της εργατικής τάξης.

Οι εργάτες στις βιομηχανικές/βιοτεχνικές μονάδες αποτελούν μικρό

μόνο μέρος των συνολικά απασχολούμενων στα αστικά κέντρα. Είναι χαρακτηριστικό, ότι το 1909 ο συνολικός αριθμός των βιομηχανικών εργατών έφτανε τις 60.000 σε όλη τη χώρα, εγκατεστημένοι κυρίως σε ιδιαίτερους χώρους στον Πειραιά, στην Αθήνα και στο Λαύριο.

Στις αρχές της περιόδου 1900-1922 μεγάλα τμήματα αυτού του νεαρού προλεταριάτου ζουν στο περιθώριο, χωρίς σαφή ταξικά διακριτικά, εν τούτοις τότε ξεκινούν ή ενισχύονται οι πρώτες ταξικές-εργατικές συγκροτήσεις των καπνεργατών, των μεταλλωρύχων, των σιδηροδρομικών και των ναυτεργατών. Την ίδια περίοδο σημειώνεται το μεγάλο υπερατλαντικό μεταναστευτικό ρεύμα, που οδηγεί σε μείωση της προσφοράς στην αγορά εργασία και συντελεί, από άλλη κατεύθυνση, στη σχετική σταθεροποίηση ή άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων στη βιομηχανία/βιοτεχνία.

Η περίοδος 1921-1938, με κριτήριο διάκρισης τον μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος, μπορεί να υποδιαιρεθεί σε υποπεριόδους, που αντιστοιχούν σε εναλλασσόμενες φάσεις επέκτασης και ύφεσης (1921-1929, 1929-1932 και 1932-1938). Η πρώτη αντιστοιχεί σε φάση επεκτατική, η δεύτερη σε φάση ύφεσης και η τρίτη σε φάση ανάκαμψης και επέκτασης. Οι κοινωνικοί και εργατικοί αγώνες χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα την περίοδο 1928-1936.

Το κύριο, όμως, χαρακτηριστικό της περιόδου 1900-1940 συνολικά –χαρακτηριστικό που μπορεί να διαφύγει από μια τμηματική ανάλυση–

είναι η μη οργανική ανάπτυξη της οικονομίας, αποτέλεσμα της (απότομης) προσφυγικής πληθυσμιακής εισροής αφενός και της (φυσιολογικής) δημογραφικής αύξησης αφετέρου, και της δυσκολίας να αναπτυχθεί η οικονομία με ρυθμούς υψηλότερους από εκείνους της συνολικής πληθυσμιακής αύξησης. Ιδιαίτερα από το 1928 ως το 1939 οι ρυθμοί πληθυσμιακής αύξησης θα υπερβαίνουν ακόμη περισσότερο τους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα 1922-1927.

Έτσι, από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου δημιουργείται, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, «μια μόνιμη ανισοσκέλεια του συνολικού κοινωνικού εισοδήματος σε σχέση με τις άμεσες καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού». Αυτή η «ανισοσκέλεια» –που οδηγεί στην κοινωνικοποιημένη φτώχεια και ανεργία, εν μέσω σχετικά υψηλών αναπτυξιακών ρυθμών και σημαντικής αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής, ιδιαίτερα το διάστημα 1921-1929– έρχεται, στη συνέχεια, να διασταυρωθεί με τις αρνητικές συνέπειες των «περιοδικών διακυμάνσεων» της διεθνούς οικονομίας και της μεγάλης κρίσης του 1929.

Εξετάζοντας ιδιαίτερα τον βιομηχανικό κλάδο το διάστημα 1921-1929, παρατηρούμε ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης του είναι σημαντικοί. Σύμφωνα με τελευταίες εργασίες, ο ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής ανήλθε την περίοδο αυτή σε 7,5% – ή, με άλλες εναλλακτικές μετρήσεις, σε 6,75%. Η επέκταση αφορούσε κυρίως την ελαφρά βιομηχανία. Ανάμεσα στους

επτά προηγμένους κλάδους του βιομηχανικού τομέα ηγεμονική θέση καταλαμβάνουν οι κλάδοι των υφασμάτων και των τροφίμων, που (το 1930) συνεισφέρουν στο συνολικό βιομηχανικό προϊόν το 31,83% και 21,27% αντίστοιχα. Όλες αυτές οι βιομηχανίες συγκεντρώνονται στην Αθήνα και στον Πειραιά, όπου υπάρχει συγκεντρωμένο το 50% του εργατικού δυναμικού της χώρας.

Σχετικά με το μέγεθος απασχόλησης των εννέα βασικών κλάδων μεταποίησης, με 25 άτομα και άνω (συνολικά 689 βιομηχανίες), παρατηρούμε ότι το 1930 ο μέσος όρος απασχολούμενων έφτανε τους 101 εργάτες μόνο. Το μέγεθος αυτό, αν και σημαντικά μεγαλύτερο εκείνου της προηγούμενης περιόδου, συνιστά μικρομεσαίο μέγεθος, που οπωσδήποτε έχει να κάνει με τη συγκεκριμένη μορφή των πολιτικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών της εργατικής τάξης.

Αύξηση απασχολούμενων στη βιομηχανία

Μεταξύ 1920 και 1928 σημειώνεται σημαντική αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων στον βιομηχανικό τομέα. Ο συνολικός αριθμός των εργαζομένων στη βιομηχανία, από 243.000 που ήταν το 1920, θα φτάσει το 1928 τις 336.000 (αύξηση 43%), με τον ανδρικό ενεργό πληθυσμό στη βιομηχανία να αυξάνεται την ίδια περίοδο κατά 26% και τον αντίστοιχο γυναικείο κατά 64%.

Ο γυναικείος ενεργός πληθυσμός από 61.000 το 1920 έφτασε τις 100.000 το 1928. Η αύξηση αυτή, υπερδιπλάσια εκείνης του ανδρικού πληθυσμού, δείχνει την ορμητική είσοδο της γυναίκας στην παραγωγή

και συνδέεται κυρίως με την προσφυγική πληθυσμιακή εισροή στη χώρα και δευτερευόντως με την εσωτερική μετανάστευση από την περιφέρεια προς τα αστικά κέντρα την ίδια περίοδο, καθώς οι κρουνοί της μετανάστευσης προς το εξωτερικό έχουν κλείσει. Είναι γνωστό ότι την ίδια περίοδο που τρεις, διαφορετικής κοινωνικής, επαγγελματικής και πολιτικής σύνθεσης, πληθυσμιακές ομάδες (πρόσφυγες, γηγενείς και χωρικοί) εισέρχονται στη βιομηχανία των πόλεων, ένα σημαντικό τμήμα των προσφύγων εγκαθίσταται στην ύπαιθρο.

Σύμφωνα με πρόσφατες εκτιμήσεις, το 1928 οι εργαζόμενοι στη βιομηχανία ανέρχονται σε 430.000, από τους οποίους οι 115.000 ήταν πρόσφυγες. Έχει επίσης επισημανθεί ότι οι μετακινούμενες αυτές ομάδες (πρόσφυγες, γηγενείς και χωρικοί) διαμορφώνουν μια δική τους «στρατηγική» προσέγγισης, παραμονής, ακόμη και απαγκίστρωσης από το εργοστάσιο, ανεξαρτήτως του βαθμού καταναγκασμού και αδιεξόδου. Στους νεοεισερχομένους, η οικογενειακή ή συντοπτική στήριξη αυτής της στρατηγικής θα καθορίζει για μεγάλο χρονικό διάστημα τις συμπεριφορές τους και τα πολιτιστικά στοιχεία που, συνδεδεμένα με την ίδια την εργασιακή εμπειρία τους, χρωματίζουν το είδος της εργατικής-ταξικής τους συγκρότησης. Όμως δίπλα στους βιομηχανικούς εργάτες υπάρχουν οι αυτοαπασχολούμενοι και αυτοί που εργάζονται στα εργαστήρια και τη βιοτεχνία. Μέσα στις συνθήκες παρατεταμένης υποαπασχόλησης και ανεργίας που χαρακτηρίζουν το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου, τμήματα των παραπάνω κατηγοριών εργαζομένων εύκολα μεταπίπτουν στην κατηγορία των ανέργων ή μετέρχονται

διάφορα περιστασιακά επαγγέλματα. Σ' αυτό το πεδίο ρευστότητας της απασχόλησης έρχονται να στροβιλιστούν και οι νεοεισερχόμενοι πρόσφυγες, που μεγάλο μέρος τους, κυρίως ο ανδρικός πληθυσμός, καταπνέεται με διάφορα περιστασιακά επαγγέλματα ή αυτοαπασχολείται. Αυτή η πώλωση στη δομή της απασχόλησης ανάμεσα στην εργοστασιακή και τη μη εργοστασιακή απασχόληση, γίνεται πιο διακριτή στη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής κρίσης 1929-1932.

Ασυνέχειες και αποδιάρθρωσεις

Κατά τη γνώμη πολλών μελετητών, ο τρόπος που, υπό την πίεση της έλευσης των προσφύγων, επιχειρήθηκε να λυθεί το στεγαστικό πρόβλημα (δηλαδή με ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας), αλλά και η ενίσχυση της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας στην ύπαιθρο (η οποία οδήγησε στη δημιουργία μιας ιδιότυπης γεωργικής μονάδας που συνδυάζει την παραγωγή για αυτοκατανάλωση με την παραγωγή για εξαγωγή στη διεθνή αγορά) υπήρξαν παράγοντες που εμπόδισαν τη συγκέντρωση εργατικής δύναμης και τη συγκρότηση μιας εργατικής τάξης, περιορίζοντας, συνακόλουθα, τις δυνατότητες για μια αξιόλογη βιομηχανική ανάπτυξη, η απουσία της οποίας, με τη σειρά της, δεν προωθεί παραπέρα την ενίσχυση και ανάπτυξη της εργατικής τάξης.

Κλείνοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι και στην περίοδο του Μεσοπολέμου έχουμε ασυνέχειες στη συγκρότηση της εργατικής τάξης, ενώ είναι πιο συνεκτικός ο βαθμός οργάνωσης στις παραδοσιακές εργατικές συγκροτήσεις: καπνεργάτες, τροχιο-

δρομικοί, σιδηροδρομικοί. Με την έλευση της δεκαετίας του '30 θα υπάρξει μια υποχώρηση της εργατικής συγκρότησης των μεταλλωρύχων.

Τέλος, η έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του '40, σηματοδοτούν μια μεγάλη αποδιάρθρωση των εργατικών συσπειρώσεων των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.

Βιβλιογραφία, αρθρογραφία:

Γ. Ν. Αλεξιάτος, «Η εργατική τάξη στην Ελλάδα», Ρωγμή, Αθήνα 1997.

Olga Christodoulaki, «Industrial Growth Revisited: Manufacturing Output in Greece During the Interwar Period», Working Papers in Economic History, London School of Economics and Political Science, Number 50/99 April 1999.

Ζ. Δεμαθάς, «Οικονομικές και Κοινωνικές Εξελίξεις», «Η Καθημερινή», «Επτά Ημέρες», 7 Νοεμβρίου 1999.

Θ. Καλαφάτης, «Προβλήματα και Οφεις της Οικονομικής Ανάπτυξης στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1920» στο Α' Συνέδριο «Η Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος κατά τον 20όν αιώνα, Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας», Αθήνα 1986.

Θ. Καλαφάτης, «Εκσυγχρονισμός και Μεγάλη Ίδρα», «Η Καθημερινή», «Επτά Ημέρες», 24 Οκτωβρίου 1999.

Α. Λιάκος, «Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Ίδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Α. Μπερνάρη, «Διερεύνησις Ελληνικής Διαρθρώσεως και Επεκτατικής Οικονομική Πολιτική», Αθήνα 1947.

◀ Μεσοπόλεμος. Έλληνες ναυτικοί, πλήρωμα εμπορικού πλοίου της προπολεμικής ακμής της υπερπόντιας ελληνικής ναυτιλίας.

▲ Μάρκος Βαμβακάρης, Ανέστης Δελιάς, Στράτος Παγιουμιτζής, Γιώργος Μπάτης, μέλη-ιδρυτές της πειραιώτικης κομπανίας «Τετράς η Ξακουσιή των Πειραιώς», που, δίνοντας στο μπουζούκι την πρωτοκαθεδρία, δημιούργησαν νέο ύφος που επικράτησε πανηγυρικά.

Τραγουδώντας

Τον ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΚΟΥΝ'ΑΔΗ

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ έρευνας πάνω στις θεματικές των εργατικών λαϊκών τραγουδιών, υπό ευρεία έννοια, πραγματοποιήθηκε το 1998-1999¹.

Δουλεύοντας τότε ένα υλικό που ξεπερνούσε τα χίλια τραγούδια, οδηγήσαμε, με βάση το θεματολογικό περιεχόμενο, να τα κατατάξουμε σε πέντε μεγάλες κατηγορίες:

1. Επαγγέλματα
2. Μετανάστευση
3. Συνθήκες ζωής και κοινωνική αδικία
4. Δρόμοι παράλληλοι με την ελληνική ιστορία
5. Συνθήκες εργασίας και διεκδικητικοί αγώνες

Νωρίς έγινε αντιληπτό ότι εδημι-

ουργείται εν δυνάμει μια έκρηξη κατηγορία, που αφορούσε την ψυχαγωγία και τη διασκέδαση των εργαζομένων, καθώς πολλά από τα τραγούδια των άλλων κατηγοριών μπορούν να «μετακινηθούν» και να συναποτελέσουν μια νέα.

Αναγνωρίζοντας ότι υπάρχουν συχνές θεματικές αλληλοκαλύψεις, θεωρούμε πολύ πιθανόν, σε μια περαιτέρω προσέγγιση να υπάρξουν μεταθέσεις ή και δημιουργία νέων κατατάξεων, με άλλες κατηγορίες και υποκατηγορίες.

Η μελέτη του υλικού οδηγεί σε ενδιαφέρουσες επιστημονικές και συμπεράσματα:

α) Τα νεώτερα τραγούδια των πόλεων, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, έχουν ως κεντρική θεματολογία τις σχέσεις των δύο φύλων σε όλες τις εκδοχές και με βασικό χαρακτηριστικό

την αμοιβαία αγάπη που γεννιέται από την έλξη και την ερωτική επιθυμία.

β) Από τα τραγούδια αυτά, που χρονικά συμπίπτουν με την περίοδο ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων, εκείνα που προσανατολίζονται σε ευρύτερα κοινωνικά θέματα είναι, κυρίως, τα λεγόμενα «λαϊκά», με κύριο άξονα τα ρεμπέτικα, και λιγότερο τα λεγόμενα «ελαφρά». Στα τραγούδια της επιθεώρησης, επίσης, υπάρχει λίαν ενδιαφέρον υλικό, που συνδυάζεται με την πολιτική σάτιρα και που δεν έχει ακόμη επαρκώς καταγραφεί.

γ) Σε επίπεδο θεματολογίας πρέπει πάντοτε να λαμβάνεται υπ' όψιν η βαθιά τομή που δημιούργησε η προληπτική λογοκρισία, που επεβλήθη το 1937 από τη μεταξική δικτατορία, εξακολούθησε «βελτιωμένη» στα χρόνια της Κατοχής και, δυστυχώς, συνεχίστηκε ουσιαστικά μέχρι το

1981, τυπικά δε μέχρι το 1994. Το κατασταλτικό αυτό μέτρο καθόρισε το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι δημιουργοί. Επομένως, μετά το 1937, μέσα στους στίχους των τραγουδιών, πρέπει να αναζητούνται και άλλες αναγνώσεις, και να εντοπίζονται κομβικές λέξεις-κλειδιά, που πιθανότατα κρύβουν και άλλα νοήματα. Διότι η συντριπτική πλειοψηφία των δημιουργών ήταν, κατά τεκμήριο, με το μέρος της ελεύθερης (πλην φιμωμένων) έκφρασης.

Μεσοπολεμική δισκογραφική έκρηξη

Η έναρξη της μεσοπολεμικής περιόδου συνέπεσε περίπου με την έναρξη της λειτουργίας (μετά το 1924) των δισκογραφικών εταιρειών, που έδω-

▲ Ο συνθέτης Δημήτρης Σέμος, με το βιολί, ο Αγάπιος Τομπούλης, με το ταμπούρ, και η Ρόζα Εσκενάζυ, το 1923 (Ηλίας Πετρόπουλος, «Ιστορία της Ελλάδας τον 20ού αιώνα», Βιβλιόραμα).

▶ ▼ Ο Μάρκος Βαμβακάρης, φωτογραφία στο ατομικό του βιβλιόραμα υγείας (κάτω), όταν, στα τέλη του Μεσοπολέμου, ο Συριακός ρεμπέτης δούλενε εκδοροσφαγέας στα σφαγεία της Αθήνας και τον Πειραιά (ιδιωτική συλλογή. «Ιστορία της Ελλάδας τον 20ού αιώνα», Βιβλιόραμα).

σε χρόνους δίσσεκτους

σε τη δυνατότητα καταγραφής και διάδοσης των παλαιότερων τραγουδιών της παράδοσης, αλλά και της συντριπτικής πλειοψηφίας των νέων δημιουργιών, οι οποίες έφτασαν σε απίστευτους αριθμούς. Κυριάρχησαν, όπως ήταν φυσικό, οι εκ Μικράς Ασίας Έλληνες συνθέτες, στιχουργοί και ερμηνευτές, ιδιαιτερότητα που χαρακτήρισε όλη αυτήν την περίοδο.

Εκπληκτική πρέπει να θεωρηθεί η δισκογραφική παραγωγή σε θεματικές κοινωνικού προσανατολισμού, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι εργαζόμενοι γενικά και η εργατική τάξη ειδικότερα μόλις περνούσαν από την παιδικότητα στην πρώτη ωριμότητά τους.

Με βάση την προαναφερθείσα κατηγοριοποίηση, επισημαίνουμε τα εξής:

Τραγούδια με θέμα τα επαγγέλματα

δημιουργούνται τα περισσότερα από κάθε άλλη περίοδο. Κι όχι μόνον αυτό: υπάρχει, κατά ομάδες επαγγελματιών, μεγάλος αριθμός τραγουδιών, όπως π.χ., στα επαγγέλματα που σχετίζονται με τη θάλασσα: ψαράδες και ψαραδάκια, θερμαστές, ναύτες και ναυτάκια, σφουγγαράδες, βαρκάρηδες και άλλα πολλά, εμφανίζονται, τα περισσότερα, για πρώτη φορά, με ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες από τη δουλειά, τη ζωή και τη διασκέδαση.

Άλλη ομάδα αποτελούν τα επαγγέλματα της αγοράς: ο μανάβης, ο χασάπης, ο λαχαναγορίτης, οι αυγουλούδες κ.λπ. Εξαιρετα τραγούδια γράφονται επίσης για τους τεχνίτες,

τους εργάτες, τις μοδιστρούλες, τις καπνουλούδες, τις πλύστρες κ.λπ.

Επισημαίνουμε ότι μια μεγάλη παραγωγή τραγουδιών αυτής της θεματολογίας έχει επηρεαστεί από το ότι πολλοί από τους δημιουργούς του λαϊκού τραγουδιού

Η εκπληκτική άνθηση του λαϊκού τραγουδιού στον Μεσοπόλεμο

ασκούσαν παράλληλα και άλλο επάγγελμα –συνήθως το κύριο– που εμπίπτει σε αντίστοιχες κατηγορίες. Πιο συγκεκριμένα, από τα μέχρι στιγμής στοιχεία, ο Μάρκος Βαμβακάρης ασκούσε, αφού είχε κάνει όλες τις δουλειές του ποδαριού, το επάγγελμα του εκδορέως στα σφαγεία της Αθήνας και του Πειραιά, μέχρι το 1940 περίπου. Ο Γιώργος Μπάτης

έκανε όλες τις δουλειές του ποδαριού. Ο Στράτος Παγιουμτζής ήταν βαρκάρης, ο Απόστολος Χατζηχρίστος πλεκτροσυγκολλητής, ο Αντώνης Καλυβόπουλος μηχανουργός. Ο Αντώνης Νταλγκάς ράφτης-γελεκάς. Ο Ευάγγελος Σωφρονίου βιβλιοδέτης. Ο Γρηγόρης Ασίκης κατασκευαστής σιδερένιων κρεβατιών. Ο Κώστας Σκαρβέλης, διευθυντής της Columbia, ήταν τσαγκάρης, ο Γιάννης Παπαϊωάννου ψαράς, ο Ιάκωβος Μοντανάρης υπάλληλος σε τράπεζα. Από το τεράστιο πλήθος των μουσικών πρέπει να είναι λίγοι αυτοί που, στη διάρκεια της ζωής τους, άσκησαν αποκλειστικά το επάγγελμα του μουσικού.

Τραγούδια της μετανάστευσης και της ξενιτιάς παρατηρούμε ότι δημιουργούνται περισσότερα από όσα θα περίμενε κανείς, δεδομένου ότι από

◀ Τέσσερις μεγάλοι δημιουργοί του λαϊκού τραγουδιού τη δεκαετία των 1930, σε μια σπάνια κοινή φωτογράφιση. Από αριστερά: Κώστας Καρίπης, Κώστας Τζόβανος, Γιάννης Αραγάτισης ή Ουδονιάκης, Μήτσος Αραπάκης.

▲ Το εξώφλλο της παρτιτούρας του τραγουδιού των Γ. Καμβύση-Α. Σέμου «Μη με στέλνεις μάννα στην Αμερική». Εκδόθηκε στις ΗΠΑ το 1935.

το 1924 έχει απαγορευθεί η ελεύθερη μετανάστευση στις ΗΠΑ, και εν γένει έχουν περιοριστεί σημαντικά οι μετακινήσεις των Ελλήνων προς το εξωτερικό για μόνιμη εγκατάσταση.

Κορυφαίο, από την άποψη της διάδοσης, πρέπει να θεωρηθεί το τραγούδι «Μη με στέλνεις μάννα στην Αμερική» (1935) των Γεωργίου Καμβύση και Δημήτρη Σέμου με τη Ρίτα Αμπατζή, όπου παρά την έλξη προς απόκτηση χρημάτων που ασκεί ο «Νέος Κόσμος», στο βάθος της ψυχής των Ελλήνων καταγράφεται η επιθυμία να παραμείνουν στη χώρα τους.

Η απόγνωση από τις συνθήκες ζωής και εργασίας στη ξενιτιά καταγράφονται στα τραγούδια «Ερμής στην ξενιτιά» (1936) του Κώστα Ρούκουνα και «Στην ξενιτιά απελπισμένος» (1937) του Σωτήρη Γαβαλά.

Τραγούδια που περιγράφουν τις συνθήκες ζωής και την κοινωνική αδικία γραφονται πολλά. Κορυφαίο κρίνεται «Το παιδί του δρόμου» (1937) του Βαγγέλη Παπαδόπουλου, δείγμα πρώιμου νεορεαλισμού που παραπέμπει σε εικόνες από ταινίες του Τσάπλιν, όπως «Το χαμίνι» ή «Τα φώτα της πόλης». Πρέπει να θεωρηθεί τραγούδι έντονου κοινωνικού προβληματισμού, αν ληφθεί επιπλέον υπ' όψιν ότι ο συνθέτης άλλαξε τον αρχικό στίχο «Ελπίδα έχει στον ντουσιά» σε «Βρέθηκα έτσι στον ντουσιά», μετά τα θλιβερά γεγονότα του Μαΐου του 1936 και τους δεκάδες νεκρούς και τραυματίες απεργούς εργάτες στη Θεσσαλονίκη.

Ένα ακόμη τραγούδι αυτής της περιόδου με ακραία κοινωνική κριτική, είναι το «Όσοι έχουνε πολλά λεφτά» του Μάρκου Βαμβακάρη, ο οποίος βάζει σε εξευτελιστική δοκιμασία την άρχουσα τάξη, ιδιαίτερα με την τρίτη στροφή.

Τραγούδια που σχετίζονται με σημαντικά ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα της περιόδου αναφοράς, υπάρχουν πάμπολλα. Κορυφαίο πρέπει να θεωρηθεί το «Ο Μάρκος υπουργός» (1936), με τις συμπληρώσεις που έγιναν στο πάλκο, όπου η σαρκαστική διάθεση φθάνει στο αποκορύφωμα με το τρίτο δίστιχο, ενώ στην τελευταία (πρόσθετη) στροφή διακρίνουμε, ασαφώς έστω, τις ελπίδες που εναπέθετε ο λαός στο «Παλλαϊκό μέτωπο».

Σ' ένα άλλο τραγούδι, του Παναγιώτη Τούντα, με τίτλο «Εγώ είμ' η μπολσεβίκα» (1934), προβάλλεται, με πρόσχημα την ταβέρνα και το κρασί, η δυνατότητα απελευθέρωσης της γυναίκας που έδωσε η επανάσταση των μπολσεβίκων το 1917. Γίνεται φανερό ότι μέσα στις λαϊκές τάξεις οι μπολσεβίκοι και οι μπολσεβίκες ήταν συνδεδεμένοι με την επανάσταση, την ελευθερία και τη γυναικεία απελευθέρωση, καθώς η εκτροπή που άρχισε με την επικράτηση του Στάλιν, και οι συνέπειες της, πολύ αργά έγιναν γνωστές στις ευρύτερες λαϊκές μάζες, που ζούσαν με την ελπίδα της παγκόσμιας αλλαγής.

Ένα ακόμη τραγούδι του Βαμβακάρη, που δεν κυκλοφόρησε ποτέ, το «Ήθελα να 'μουν ισχυρός» (1937), καταγράφει τα χαρακτηριστικά ισχυρών προσωπικοτήτων όπως ο Χίτλερ, ο Μουσολίνι, ο Κεμάλ και ο Στάλιν, επιλέγοντας για τον τελευταίο την ομοιοκαταληξία «καμάρι-παλικάρι».

Στο τραγούδι του Κώστα Ρούκουνα «Η κρίσις» (1934), με θέμα τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, εντοπίζονται στοιχεία «αναρχο-κομμουνιστικού» περιεχομένου, όπως η αμφισβήτηση των θεσμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, στην πρώτη στροφή.

Το τέλος της προπολεμικής περιό-

δου του εργατικού λαϊκού τραγουδιού σηματοδοτούν η έκρηξη ελληνοϊταλικού πολέμου και η νίκη του ελληνικού στρατού. Γράφονται πλήθος τραγούδια, από δημιουργούς τόσο του ελαφρού όσο και του λαϊκού ρεπερτορίου. Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, παλαιότερες επιτυχίες μελωδίες, πάνω στις οποίες προσαρμόστηκαν νέοι στίχοι, σχετικοί με τα γεγονότα. Από τις νέες δημιουργίες ξεχωρίζουμε τα τραγούδια του Δημήτρη Γκόγκου ή Μπαγιάντα: «Ψηλά στις Πίνδου τα βουνά» και «Τους Κενταύρους δεν φοβούμαι», καθώς και το τραγούδι του Στέλιου Κηρομήτη «Θα πάρω το ντουφεκι μου», όπου μεταφέρεται από τον δημιουργό το κλίμα και η ψυχολογία των ανθρώπων του ρεμπέτικου, που ένιωθαν την ανάγκη συμμετοχής στον υπέρτατο αγώνα για τη σωτηρία της πατρίδος.

Τραγούδια, τέλος, που σχετίζονται με τις συνθήκες δουλειάς και τους κοινωνικούς αγώνες δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί στο δισκογραφημένο λαϊκό τραγούδι. Σποραδικά έχουν εντοπιστεί κάποια κείμενα ή προσαρμογές λαϊκών μελωδιών σε παραφράσεις, σε κάποιες επηρεωμένες των πλέον ανήσυχων κειμενογράφων του Μεσοπολέμου.

Ίσως αυτό να οφείλεται στον γενικό φόβο για τέτοιες αναφορές, ή ακόμα στην κάλυψη αυτού του τομέα από την οργανωμένη μερίδα της εργατικής τάξης, που εκφραζόταν με τραγούδια και εμβατήρια από κοινωνικούς αγώνες εργαζομένων άλλων χωρών: Γαλλία, Ιταλία, ΗΠΑ, Ρωσία. Στις περιπτώσεις αυτές προσαρμόζαν στίχους ελληνικούς σε αλλοεθνείς μουσικές. Τέτοια τραγούδια, όπως «Η Διεθνής», «Μαύρα κοράκια», «Ο Μπετζετάκος», «Βαρσαβιάνκα», «Λόρδος Μπάυρον», «Μπέλλα τσάο», που, ως δάνεια της παγκόσμιας προλεταριακής επανάστασης, δεν καταγράφονται στην ντόπια παραγωγή.

ΣΗΜΕΪΩΣΗ:

1. Εν όψει της έκδοσης από τη ΓΣΕΕ του βιβλίου «Γεια σου περήφανη κι αθάνατη εργατιά». Μια διαδρομή στο κοινωνικό εργατικό τραγούδι, το 2000.

Ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτικές επιλογές

► **Μέλη του Σωματίου των Τσαγκαράδων της Αθήνας. Δεξιά πίσω, μόλις διακρινόμενος, ο Νικόλαος Γιαννιός, δημοσιογράφος και πολιτικός, ιδρυτής του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος (1911). Φωτογραφία του Μεσοπολέμου (Αρχείο Θ. Μπενάκη).**

Του **ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ**

Ιστορικού Πολιτικών
και Κοινωνικών Κινήματων

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ εργατική τάξη η δεκαετία του '30 υπήρξε, στο πεδίο των ιδεολογικών αναζητήσεων και της πολιτικής και συνδικαλιστικής έκφρασης και δράσης, πλούσια σε γεγονότα. Από το 1930 ως τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936 πλήθος οργανώσεων και κομμάτων της Αριστεράς αποπειράθηκαν να αρθρώσουν τον δικό τους πολιτικό λόγο και να καταθέσουν τις προτάσεις τους για την ελληνική κοινωνία. Η προσπάθειά τους αυτή αντανακλάται καθαρά στον αριστερό Τύπο, που εμφάνισε νέο πρόσωπο, μεγαλύτερη αμεσότητα και πλήθος νέων εντύπων.

Το εργατικό κίνημα επηρεάστηκε από πολλούς παράγοντες, σημαντικότεροι από τους οποίους υπήρξαν η αριθμητική μεγέθυνση της εργατικής τάξης, αποτέλεσμα κυρίως της έλευσης των προσφύγων, η εκβιομηχάνιση της χώρας, η διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών, οι εξελίξεις στο διεθνές εργατικό κίνημα, η ανάμιξη των περισσότερων πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων στο συνδικαλιστικό κίνημα.

Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, ενιαίο μέχρι το 1928, διασπάστη-

κε τον χρόνο αυτό, στη διάρκεια του 4ου Συνεδρίου της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), και τον Φεβρουάριο του επόμενου χρόνου τα ελεγχόμενα από το Κομμουνιστικό Κόμμα σωματεία ίδρυσαν την «Ενωτική ΓΣΕΕ». Τον Σεπτέμβριο του 1930 η ΓΣΕΕ διασπάται και πάλι, τη φορά αυτή από τους σοσιαλιστές, οι οποίοι ίδρυσαν τα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (ΑΕΣ). Η 4η Αυγούστου θα βρει το συνδικαλιστικό κίνημα διασπασμένο (σε περίπου επτά οργανώσεις), σε αδυναμία να επιτύχει την επανένωσή του, παρά και τη σχετική απόφαση των κυριότερων συνδικαλιστικών οργανώσεων τον Ιούλιο του 1936.

Διασπάσεις και αντιπαλότητες

Από το 1928 έως το 1933 το σκηνικό της Αριστεράς σχεδόν μονοπωλήθη-

κε από δύο ισχυρούς μονομάχους, το ΚΚΕ και τον αρχαιομαρξισμό, που συγκρούστηκαν σε όλα τα πεδία: στο συνδικαλιστικό κίνημα, στους φοιτητές, στα δημοτικά πράγματα. Οι αντιπαλοί μετέφεραν στην Ελλάδα τις μεγάλες διαφορές των διεθνών αναφορών τους, της Κομμουνιστικής Διεθνούς, τμήμα της οποίας ήταν το ΚΚΕ, και της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης του Τρότσκι, τμήμα της οποίας ήταν οι αρχαιομαρξιστές. Ο ανταγωνισμός τους έδωσε ώθηση ανάπτυξης στον αριστερό Τύπο. Ο ημερήσιος «Ριζοσπάστης», όργανο του ΚΚΕ, και η εβδομαδιαία, και κάποτε τρισεβδομαδιαία, «Πάλη των Τάξεων», όργανο των αρχαιομαρξιστών, πρόβαλλαν για πρώτη φορά το εργατικό ρεπορτάζ δίπλα στις πολιτικές αναλύσεις, τα θεωρητικά άρθρα και τις κομματικές ανακοινώσεις. Παράλληλα αναπτύχθηκε ο κλαδικός Τύπος, όπου προβάδισμα ως προς τον αριθμό των τίτλων είχαν οι αρχαιο-

μαρξιστές, και τα έντυπα για τις γυναίκες και τους φοιτητές. Ο «Αρτεργάτης», ο «Φοιτητής», η «Αγωνίστρια», ο «Εμποροϋπάλληλος» ήταν μερικά από τα έντυπα αυτά, που κατέκλυζαν τους χώρους εργασίας και μάθησης. Και ακόμα, επέστρεψε, σε ρόλο επικουρικό πλέον, το θεωρητικό έντυπο, το περιοδικό δηλαδή, που εκτός από θεωρητικά κείμενα δημοσίευε και τα υλικά από τα κομματικά συνέδρια. Η «Κομμουνιστική Επιθεώρηση», που είχε πρωτοεκδοθεί το 1921 αλλά διέκοψε την έκδοσή της μετά την επιβολή της δικτατορίας Πάγκαλου το 1925, επανήλθε ως θεωρητικό όργανο της Κ.Ε. του ΚΚΕ το 1932, σαν απάντηση στο θεωρητικό περιοδικό των αρχαιομαρξιστών «Δαυλός», που είχε εκδοθεί ένα χρόνο νωρίτερα. Οι κομμουνιστές εξέδωσαν ένα ακόμη περιοδικό, τη «Μαρξιστική Βιβλιοθήκη», που δημοσίευε μόνο μεταφράσεις κλασικών του μαρξισμού. Ο,τι δηλαδή είχε κάνει το

► Πειραιάς, Νοέμβριος 1918. Αναμνηστική φωτογραφία από το ιδρυτικό Συνέδριο του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (ΓΣΕΕ - Αρχείο Ιστορίας Συνδικαίων).

περιοδικό «Αρχαίον Μαρξισμού» την προηγούμενη δεκαετία.

Το ΚΚΕ έφτασε στη δεκαετία του '30 σοβαρά κτυπημένο. Η οργανωτική του διάρθρωση, στηριγμένη στους κομματικούς ομίλους, ήταν εύκολος στόχος για την αστυνομία του καθεστώτος Παγκάλου, ενώ η θέση του για το Μακεδονικό πρόσφερε ένα ακόμη επιχείρημα στο κράτος για την καταστολή του. Η εσωτερική κρίση που έπληξε το κόμμα αυτό, με τη σταδιακή διαγραφή ή απομάκρυνση κάθε αντιπολιτευόμενης τάξης – η ομάδα του Παντελή Πουλιόπουλου, πρώην Γ.Γ., η ομάδα των Σεραφείμ Μάξιμου, Τάσου Χαϊνόγλου και Κώστα Σκλάβου, μελών της ηγεσίας του, ο κάποτε Γ.Γ. Θωμάς Αποστολίδης, ο Κώστας Ασημάκης, μέλος της ηγεσίας κ.ά. – απογύμνωσε την ηγεσία του ΚΚΕ από κάθε διανοούμενο και σκεπτιζόμενο στοιχείο. Στη θέση των διαγραφόμενων βρέθηκαν, διορισμένοι από τη Μόσχα, κομματικοί γραφειοκράτες και εργάτες χωρίς καμία θεωρητική κατάρτιση. Η θέση της Κομμουνιστικής Διεθνούς για την «Τρίτη και τελευταία περίοδο του καπιταλισμού», σύμφωνα με την οποία ο καπιταλισμός είχε πλέον εισέλθει στο τελευταίο στάδιό του και η επανάσταση ήταν προ των πυλών, επιβάρυνε ακόμα περισσότερο την κατάσταση στο ΚΚΕ, καθώς οι «μαχητικές» διαδηλώσεις του οδηγούσαν στη σύλληψη, φυλάκιση ή εξορία πολλών μελών του.

Εκλογικά το ΚΚΕ είχε στις αρχές της δεκαετίας του '30 πτώση, προσωρινή πάντως, αφού μεταξύ 1933 και 1936 παρουσίασε άνοδο, αν και με διακυμάνσεις: στις εκλογές του Μαρτίου 1933 συγκέντρωσε ποσοστό 4,64%, του Ιουνίου του 1935 9,59%, του Ιανουαρίου του 1936 5,76%.

Οι αρχαιομαρξιστές είχαν ξεκινήσει ως φράξια, πρώτα μέσα στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (ΣΕΚΕ) τον Σεπτέμβριο του 1921, και χάρις

στην απόλυτα συνωμοτική δράση τους διαφύλαξαν τα στελέχη τους στη διάρκεια της δικτατορίας Παγκάλου. Μετά το 1927, η ανάπτυξη τους, κυρίως στα σωματεία των μη βιομηχανικών εργατών (αρτεργάτες, υποδηματεργάτες, οικοδόμοι, ζαχαροπλάστες, εμποροϋπάλληλοι κ.ά.) τους έφερε σε άμεση και οξεία αντιπαράθεση με το ΚΚΕ, αντιπαράθεση που συχνά οδηγούσε σε βιαιότητες με

μοιραία, ενίοτε, κατάληξη. Το 1930 συνδέθηκαν με την Διεθνή Αριστερή Αντιπολίτευση του Λ. Τρότσκι και μετονομάστηκαν σε Κομμουνιστική Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών Ελλάδας (ΚΟΜΛΕΑ). Η ανάπτυξη τους συνεχίστηκε ραγδαία μέχρι το 1933, όταν εσωτερικές διαμάχες, σε συνδυασμό με τη διαλλακτικότερη στροφή στη στάση του ΚΚΕ, τους οδήγησαν σε κρίση και τελικά, το 1934, σε διάσπαση. Η πλειοψηφία, με ηγέτη τον Δημήτρη Γιωτόπουλο, δημιούργησε το Κομμουνιστικό Αρχαιομαρξιστικό Κόμμα Ελλάδας και προσανατολίστηκε σταδιακά προς τα κινήματα της ευρωπαϊκής επαναστατικής Αριστεράς. Το άλλο κομμάτι, του οποίου αναμφισβήτητος ηγέτης υπήρξε ο ηθοποιός Γιώργος Βιτωράνης, σταθερά προσανατολισμένο προς τον Τρότσκι, δημιούργησε πρώτα την Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών (με την εφημερίδα «Μπολσεβίκος») και, αργότερα, με συναρχηγό τον Αγι Στίνα, την Κομμουνιστική Διεθνοιστική Ένωση (με την εφημερίδα «Εργατικό Μέτωπο»).

Στις παρυφές τις κεντρικής σύγκρουσης έκαναν την εμφάνισή τους πολλές ακόμα οργανώσεις και κινήσεις σοσιαλιστικές ή της κομμουνιστικής Αριστεράς, κατέθεταν και αυτές θεωρητικές προτάσεις και δημι-

ουργούσαν οργανωτικές δομές εναλλακτικής πολιτικής.

Οι σοσιαλιστές

Το σοσιαλιστικό κίνημα έκλεινε το 1930 σαράντα χρόνια δράσης και ετοιμαζόταν να περάσει σε νέα φάση. Μέσα από διάφορα οργανωτικά σχήματα και με σημαντικό συγγραφικό έργο, δεν είχε ακόμα επιτύχει να προ-

σελκύσει σημαντικές εργατικές δυνάμεις και να αποτελέσει ελληνικό ανάλογο των αδελφών του κομμάτων στην Ευρώπη. Ο τελευταίος ηγέτης της πρώτης περιόδου υπήρξε ο Νικόλαος Γιαννιός, του οποίου το περιοδικό «Σοσιαλιστική

Ζωή» (1928-1934) έδωσε την ιδεολογική μάχη για λογαριασμό των Ελλήνων σοσιαλιστών. Το 1931 οι σοσιαλιστές επικεντρώθηκαν σε μια ακόμη απόπειρα δημιουργίας κόμματος, που οδήγησε στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΚΕ), το οποίο, υπό την ηγεσία του Στρατή Σωμερίτη, κινήθηκε στη γραμμή της μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας. Το περιοδικό του «Σοσιαλιστική Επιθεώρηση», που άρχισε να εκδίδεται το 1933, υπήρξε υπόδειγμα θεωρητικού εντύπου. Στις σελίδες του δημοσιεύθηκαν κείμενα διανοητών της εποχής, όπως του Ευάγγελου Λεμπέση, καθώς και άλλων, διαφόρων σοσιαλιστικών τάσεων, όπως του αγροτικού σοσιαλισμού (Απόστολος Βογιατζής). Το ΣΚΕ, αμέσως μετά την εγκατάλειψη από το ΚΚΕ της θέσης περί «τρίτης περιόδου» και τη στροφή του προς τα αντιφασιστικά μέτωπα, θα επεξεργασθεί ένα πρόγραμμα σύμπλευσης με αυτό και δημιουργίας Ενιαίου Αντιφασιστικού Μετώπου (ΕΑΜ) στην Ελλάδα.

Δίπλα στο ΣΚΕ συνέχισαν να λειτουργούν και άλλες σοσιαλιστικές κινήσεις ήσσονος αριθμητικής σημασίας, αλλά που άφηναν θεωρητικό έργο ή ανέπτυξαν συνδικαλιστική δράση, όπως το Ενωτικό Εργατικό Κόμμα του παλιού ηγέτη του ΣΕΚΕ Γ. Γεωργιάδη, το Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Πειραιώς, το Αγροτικό Κόμμα κ.ά.

Αριστερότερα του ΚΚΕ, εκτός του βασικού του αντιπάλου, του αρχαιομαρξισμού, αναπτύχθηκε επίσης πληθώρα οργανώσεων με εξαιρετικά πλούσιο εκδοτικό έργο. Η επονομαζόμενη «Αριστερή αντιπολίτευση», που επιδίωξε να συνδεθεί ή και συνδέθηκε με τον Τρότσκι, είχε την πλουσιότερη συγγραφική συμβολή. Η κίνηση γύρω από το περιοδικό «Σπάρτακος», με ηγέτη τον άλλοτε Γ.Γ. του ΚΚΕ Παντελή Πουλιόπουλο υπήρξε η σημαντικότερη.

Ο «Σπάρτακος» εκδόθηκε το 1928 ως περιοδικό μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και υπήρξε από τις σοβαρότερες εκδοτικές απόπειρες πολιτικού θεωρητικού εντύπου. Στις σελίδες του έγραφαν, εκτός του Πουλιόπουλου, όλοι σχεδόν οι διανοούμενοι που είχαν απομακρυνθεί από το ΚΚΕ (Σ. Μάξιμος, Κ. Σκλάβος, Γ. Νικόλνς κ.ά.). Εκδόθηκαν συνολικά τέσσερα τεύχη, πριν μετατραπεί σε εφημερίδα. Συνέχισε την έκδοσή του μέχρι τα μέσα του 1934, άλλοτε ως εφημερίδα και άλλοτε ως περιοδικό.

Μέσα στην πληθώρα των αριστερών οργανώσεων θα πρέπει να αναφερθούν ακόμα η Κομμουνιστική Ενωτική Ομάδα (με ηγέτες τους Μ. Ράπτη και Δ. Σούλα), που δραστηριοποιήθηκε από το 1930 ως το 1932, η Λενινιστική Αντιπολίτευση του ΚΚΕ (με ηγέτες τους Αγι Στίνα και Μ. Ράπτη), η υπερσταλινική Κομμουνιστική Ένωση (Σεϊτανίδης), που είχε προέλθει από την ομώνυμη μαχητική οργάνωση που έδρασε στον Πειραιά το 1924, και η ομάδα της εφημερίδας «Μαρξιστικό Βήμα», που είχαν διαγραφεί από το ΚΚΕ και διεκλήρυναν την ανάγκη δημιουργίας νέου Κομμουνιστικού Κομματος.

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου έθεσε εκτός νόμου και υπό απνή διωγμό όλες τις οργανώσεις της Αριστεράς. Το ΚΚΕ, οι αρχαιομαρξιστές και, λιγότερο, οι τροτσικιστές ενεργοποίησαν τις παράνομες οργανωτικές δομές τους και, παρά τις πολλές συλλήψεις, οργάνωσαν το κίνημα αντίστασης στη δικτατορία. Οι σοσιαλιστές αντίθετα, συνηθισμένοι στην ανοικτή δράση και χωρίς εξοικείωση στη συνωμοτικότητα, οδηγήθηκαν στη διάλυση. Τα γκρίζα χρόνια της δικτατορίας δεν έπληξαν μοιραία την ελληνική Αριστερά, αντίθετα την προετοίμασαν για τη δράση που θα ανέπτυξε στη διάρκεια της Κατοχής. Το 1941 οι σοσιαλιστές, δηλ. το ανασυγκροτημένο ΣΚΕ και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας των Στρατή Σωμερίτη και Ηλία Τσιριμώκου, το Αγροτικό Κόμμα και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ίδρυσαν στην Αθήνα το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο.

Προσπάθεια για ένα αυθεντικό πορτρέτο

Τον Γ.Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ανασύνθεσης μιας όσο γίνεται πιο αυθεντικής εικόνας της ελληνικής εργατικής τάξης για την περίοδο Μεσοπόλεμος-Κατοχή-Απελευθέρωση προσκρούει σε πολλά αν όχι και ανυπέρβλητα εμπόδια. Κατ' αρχάς λείπουν τα αξιόπιστα στατιστικά δεδομένα, ενώ περισσεύουν τα στατιστικά κενά. Στη συνέχεια, η κατ' εξακολούθηση ανώμαλη πολιτική κατάσταση, η τριπλή κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος είχαν ως αποτέλεσμα την αδυναμία συγκρότησης λειτουργικών αρχειακών σειρών, αλλά και τη διασπορά και καταστροφή όσων υπήρχαν. Από την άλλη, και κυρίως μετά

τη μεταπολίτευση (1974), η ιστορική έρευνα στα πεδία αυτά προωθήθηκε, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός corpus πληροφοριών προερχόμενων από πολλές πηγές, ανάμεσα στις οποίες και τα εργατικά τραγούδια, που επιτρέπουν μια κατά προσέγγιση ανάπλαση εκείνου του παρελθόντος.

Λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου, οι επιλογές (καταστάσεων, μηχανισμών κ.λπ.) δεν είναι μεν αυθαίρετες, συνέχονται όμως με τη γενικότερη αντίληψη του συγγραφέα για τις εξελίξεις.

Μεσοπόλεμος

«για να εξασφαλίσει τα προς το ζην έκανε όλες τις δουλειές ντουβαρτζής, ασπριτζής, συγκολλητής πολυτεχνάς εν ενί λέξη»

N. Εγγονόπουλος

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και λόγω του αποκλεισμού παρατηρείται μια ανάπτυξη της βιομηχανίας/βιοτεχνίας, και συνακόλουθη επαύξηση της μισθωτής εργασίας, χωρίς ωστόσο να υποχωρούν αισθητά τα πάγια χαρακτηριστικά της ελληνικής εργατικής τάξης: η εποχιακή απασχόληση, η οικογένεια ως κεντρικός πυρήνας της αναπαραγωγής του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας, η συντοπίτικη βάση της διαχείρισης της προσφοράς εργασίας, αλλά και η ανεργία και η υποαπασχόληση, εξακολουθούν να συναποτελούν τις βασικές παραμέτρους του όλου συστήματος της αναπαραγωγής ή και της διευρυμένης αναπαραγωγής.

Η Μικρασιατική Καταστροφή συνιστά ιστορική ρήξη, τα αποτελέσματα της οποίας θα εκδηλωθούν μεσοπρόθεσμα.

▲ *Αθήνα, δεκαετία των 1930. Τορνადόροι σε μηχανουργικό εργοστάσιο την ώρα της δουλειάς. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων αντιστοιχούσε περίπου στο όριο της επιβίωσης (αρχείο Μονοσίου Μπενάκη).*

◀ Στην κατεχόμενη Ελλάδα, η πείνα και η εξαθλίωση έπληξαν κυρίως τις πόλεις και την εργατική τάξη. Οι νεκροί από αστία ή υποσιτισμό έφτασαν το 1941-45 τις 300.000. Φωτογραφία της Βούλας Παπαϊωάννου.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο ενεργός πληθυσμός της χώρας ήταν 2.603.553 άτομα, οι εργάτες και οι εργάτριες ήταν 686.532 (26,4%). Η βιομηχανία απασχολούσε 252.924 άτομα, 51.146 απασχολούνταν στις μεταφορές ενώ οι αγεργάτες/τριες ήταν 95.618· 170.000 άτομα απασχολούνταν σε διάφορους άλλους κλάδους. Οι υπάλληλοι, δημόσιοι και οι ιδιωτικοί, ήταν 165.773, το 6,4% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Μολονότι η βιομηχανική ανάπτυξη –με την επικουρία του κράτους– είναι σημαντική (την περίοδο 1923-1938 η αύξηση της παραγωγής είναι της τάξεως του 10% ετησίως), υπάρχει αδυναμία απορρόφησης του υπάρχοντος εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα υψηλή ανεργία. Η αδυναμία αυτή επιτάχθηκε μετά το 1930 και λόγω της διεθνούς κρίσεως, και έτσι διαμορφώθηκε μια κινούμενη μάζα ανειδίκευτων εργαζομένων, που φυτοζωούσε ανάμεσα στις συμπληγάδες της υποαπασχόλησης και της ανεργίας.

Η αντίδραση στην προλεταριακή ιδιότητα, βοηθούσης και της ανεργίας, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση εκατοντάδων μικροεπαγγελματιών: πλανόδιοι έμποροι (ψιλικατζήδες, γαλατάδες, φυσικοκώλες), στίλβωτες, μογιατζήδες, γανωτζήδες

κ.λπ. Γνωστά ως «δουλειές του ποδαριού», τα επαγγέλματα αυτά προσέδιδαν, περιστασιακά, την ιδιότητα του ελεύθερου επαγγελματία σε αυτούς που τα ασκούσαν, οι οποίοι όμως σε σύντομο χρονικό διάστημα, λόγω διαφόρων αλλαγών, περιέπιπταν στην κατηγορία των ανέργων (φαινόμενο της κατακρήμνισης) και προσέφεραν την εργατική τους δύναμη σε μια ήδη κορεσμένη αγορά εργασίας.

Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων αντιστοιχούσε περίπου στο όριο της επιβίωσης. Πριν από την κρίση του 1929 το ανδρικό ημερομίσθιο αντιπροσώπευε το 51% του ημερομισθίου του 1914, ενώ το γυναικείο ημερομίσθιο το 45% του αντιστοιχού προπολεμικού.

Σύμφωνα με τα στοιχεία των εκθέσεων της Επιθεωρήσεως Εργασίας αλλά και ορισμένων μελετών, πάνω από το μισό του μνηνιού εργατικού εισοδήματος τετραμελούς οικογένειας απορροφούσαν τα έξοδα διατροφής, η οποία βασιζόταν στην υπερκατανάλωση ψωμιού. Αυτή η αδυνα-

μία κατανάλωσης ειδών περιεκτικών σε ζωικά λευκώματα κ.λπ. αποτέλεσε και τον πυρήνα της θεωρίας «περί του λιτοδιαίτου του Έλληνα»!...

Στην έννοια του βιοτικού επιπέδου πρέπει να συμπεριληφθούν και οι συνθήκες κατοικίας. Το στεγαστικό πρόβλημα ήταν έντονο και πριν από την έλευση των προσφύγων.

Η εργατική τάξη και οι συνδικαλιστικές της οργανώσεις από την Καταστροφή ως την Απελευθέρωση

Κατά μια έρευνα (1921), στην περιοχή της πρωτεύουσας αντιστοιχούσαν 13 ένοικοι σε κάθε σπίτι, τα σπίτια όμως της εποχής είχαν, συνήθως, ένα και μοναδικό δωμάτιο, όπου συνωθούνταν πολυμελείς εργατικές οικογένειες. Τα σπίτια-δωμάτια «έβλεπαν» ορισμένες φορές σε μια αυλή –πραγματική αυλή των θαυ-

μάτων– με πηγάδι και ένα αποχωρητήριο που αντιστοιχούσε σε δεκάδες χρήστες. Οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης, που επιτεινονταν από ανάλογες συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια της εποχής ή και από την κατ' οίκον εργασία ορισμένων μελών της οικογένειας, και ο συγχρωτισμός με άτομα ήδη προσβεβλημένα από μολυσματικές και μεταδοτικές ασθέ-

νεις, είχε σαν συνέπεια την εξαπλώση της φυματίωσης (με «πρωτοπόρους» τους καπνεργάτες, λόγω επαγγέλματος). Στις αρχές της δεκαετίας του '30, και σε 7.000.000 πληθυσμό, οι φυματικοί ήταν περίπου 260.000 (στις αρχές της δεκαετίας του '50 στους δημόσιους χώρους υπήρχαν ακόμη πτυελοδοχεία και επιγραφές που απαγόρευαν το «πτύειν επί του δαπέδου»). Την ίδια περίοδο 1.600.000 άτομα έπασχαν από ελονοσία. Η τύφλωση, επίσης, έκανε θραύση στον πληθυσμό. Λόγω του μεγάλου αριθμού των εργαζομένων ανηλικών (30-48% αμφοτέρων των φύλων) στη βιομηχανία /βιοτεχνία αλλά και σε άλλους κλάδους, η προσβολή της υγείας ήταν πρόωγη –συμβοηθούσαν και άλλων παραγόντων– με αποτέλεσμα ο προσδοκώμενος μέσος όρος ζωής να είναι το 50ό έτος της ηλικίας, λαμβάνοντας υπόψη την βρεφική και παιδική θνησιμότητα, που έφταναν σε δυσθεώρητα ύψη.

Η ρευστότητα (πολιτική, οικονομική κ.λπ.) που χαρακτηρίζει όλη αυτήν την περίοδο έχει τις επιπτώσεις της και στη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων. Αν εξαιρέσουμε τους καπνεργάτες, τους σιδηροδρομικούς, τους τροχιοδρομικούς, τους ναυτεργάτες και τις ομοσπονδιακές οργανώσεις, που και πρόγραμμα και διάρκεια είχαν, η οργανική σύνθεση της εργατικής τάξης δεν επιτρέπει, γενικώς, και λόγω του φαινομένου της κατακρήμνισης, μια σταθερή οργάνωση, ενώ παράλληλα η εκάστοτε πολιτική εξουσία έχει επιλέξει την τακτική των πολλαπλών διασπάσεων και τη δημιουργία του κοινωνικού στρώματος των εργατοπατέρων, οι οποίοι εν ονόματι –και εν γνώσει της πολιτείας– ενός ανύπαρκτου σώματος οπαδών, διαπραγματεύονται όχι τα αιτήματα των εργαζομένων αλλά τα δικά τους πρόνομα. Η κατάσταση αυτή παγιώθηκε κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας και της κατοχής και συντηρήθηκε με την απελευθέρωση, όπου κάποια στιγμή το ρολόι του κόσμου σήμανε και πάλι μεσάνυχτα.

Κατοχή

«Κοντεύαμε εγώ και η γυναίκα μου να μάθουμε να μην τρώμε.»

Δ. Βουτυράς

◀ Αθήνα, Δεκέμβριος 1944. Βρετανοί κομάντος στη «μάχη της Αθήνας», που σώριασε ό,τι είχε αφήσει όρθιο η γερμανική κατοχή. Ο «μικρός Δεκέμβρης του '44» ήταν η αρχή μόνο της ολέθριας εμφύλιας σύγκρουσης, που επιμόλυνε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής για πολλές δεκαετίες (Ε.Α.Ι.Α.).

«Κι έτσι ύστερα από κάμποσες μέρες έμαθα πού βρίσκονταν η πατρίδα. Δεν ήτανε διόλου χαμένη όπως πιστεύανε μερικοί.»

Κ. Ζαμπαθάς

Οι τραγικές συνθήκες διαβίωσης των εργαζομένων, αλλά και των μικρομεσαίων στρωμάτων επιδεινώθηκαν πριν από την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ήδη από το 1938, αρκετές χιλιάδες από αυτούς είχαν περιπέσει στην κατηγορία των αρτοδοτούμενων. Με την έκρηξη του πολέμου, και ενώ οι διατροφικές ανάγκες της χώρας καλύπτονταν –σε ορισμένες περιπτώσεις στα όρια του υποσιτισμού– κατά τα 3/4 από την εγχώρια παραγωγή και κατά το 1/4 από τις εισαγωγές, η κατάσταση άλλαξε άρδην. Ο συμμαχικός αποκλεισμός, οι καταστροφές των εργοστασίων, η αύξηση της ζήτησης εμπορευμάτων από τα στρατεύματα κατοχής, το κατοχικό νόμισμα κ.λπ. προκάλεσαν την παντελή έλλειψη τροφίμων και, συνακόλουθα, τον υποσιτισμό των πλέον ευάλωτων κοινωνικών κατηγοριών. Και εάν ακόμη δεχθούμε την άποψη ότι προπολεμικά κάθε άτομο μιας μέσης εργατικής οικογένειας προσλάμβανε 2.800 θερμίδες ημερησίως, κατά την περίοδο 1942-43 –και ενώ το πολεμικό σιτη-

ρέσιο είχε καθοριστεί στις 2.000 θερμίδες– το σύνολο των επίσημων διανομών του κράτους και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού αντιπροσώπευε μόλις 600 θερμίδες (ανώτατο όριο). Συνέπεια αυτού ήταν η καταφυγή στην ελεύθερη αγορά, δηλαδή στη «μαύρη αγορά», η οποία λειτούργησε μεν και ως διανεμητικός εξισορροπτικός μηχανισμός, απορροφώντας όμως τα περιουσιακά στοιχεία των «καταναλωτών» (η αναφορά αυτή ισχύει για τον «μικρομαυραγοριτισμό»).

Σύμφωνα με ορισμένα απολογιστικά στοιχεία, οι νεκροί από αστία ή υποσιτισμό κατά την περίοδο 1941-44 ανήλθαν σε 300.000, ενώ στις χιλιάδες των φυματικών προστέθηκαν άλλες 400.000 νεωτέρων ηλικιών. Επιπλέον, το 1/3 του πληθυσμού (2.500.000) έπασχε από ελονοσία, επιδημικές ασθένειες, ψυχασθένειες κ.λπ. Ένας έγκυρος παρατηρητής της περιόδου, αναφερόμενος στις απεργιακές κινητοποιήσεις σημειώνει: «Το πλέον όμως δυσάρεστον είναι η συνεχής υπονόμεισις της υγείας του λαού. Είναι προφανές, ότι το έδαφος γίνεται [...] προσφορώτερον διά την καλλιέργειαν αριστεριζουσών κοινωνικών αντιλήψεων» (Αθ. Σμπαρούνης).

Σε μια περίοδο όπου η αναζήτηση

τροφής είναι το κύριο μέλημα των κατοίκων των αστικών, κυρίως, περιοχών, η θέα των αναρίθμητων νεκρών και των κινουμένων πτωμάτων ευτελίζει κάθε ηθική αξία και τα άτομα μεταπίπτουν στην κατάσταση των αγριμιών.

Μέσα στη γενική απογοήτευση και την παράδοση στα ζωώδη ένστικτα, το σάλπισμα για ένα καλύτερο σήμερα και ίσως και αύριο δόθηκε από τις αντιστασιακές οργανώσεις.

Πρωτοπόρα αντιστασιακή οργάνωση στους εργασιακούς χώρους υπήρξε το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ). Ιδρύθηκε (16 Ιουλίου 1941) με πρωτοβουλία των κομμουνιστών συνδικαλιστών και εντάχθηκαν σε αυτό και άλλες προοδευτικές συνδικαλιστικές δυνάμεις.

Το ΕΕΑΜ σε σύντομο χρονικό διάστημα υποκατέστησε την επίσημη ΕΣΣΕ (Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος), η οποία συνεργαζόταν με τις κατοχικές κυβερνήσεις και τους κατακτητές. Από τις αναρίθμητες πρωτοβουλίες του ΕΕΑΜ αναφέρουμε τις ακόλουθες: πιέσεις για τη νομοθετική κατοχύρωση του θεσμού των συσσιτίων και έλεγχός τους για την αποφυγή, στο μέτρο του δυνατού, των καταχρήσεων· οργάνωση και επιτήρηση καταναλωτικών συνεταιρισμών· ματαίωση της πολιτικής

επιστράτευσης· εορτασμός των εθνικών επετείων κ.ά. Χάρης στην προπαγάνδα του ΕΕΑΜ μόνο ένας μικρός αριθμός Ελλήνων εργατών «μεταναστεύσαν» για να εργαστούν σε εργοστάσια στη Γερμανία.

Πέρα και έξω από τις όποιες επιφυλάξεις ή ιδεολογικές σκοπιμότητες, η προσφορά του ΕΕΑΜ στη συντήρηση των εργατικών στρωμάτων από τον αφανισμό και την ηθική εξαθλίωση είναι αναμφισβήτητη και αποτέλεσε μια απόδειξη και του ήθους και της γενναιοσύνης των ρακενδύτων και λιμοκτονούντων Ελλήνων εργατών που δεν συμφιλιώθηκαν με τη ρητορεία των επισήμων συνδικαλιστών της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, οι οποίοι ανεξόδωσ αλλά επικερδέστατα τους πληροφορούσε ότι «πρέπει να είστε περήφανοι για την εθνική στάση που επέδειξε η ΕΣΣΕ ως τα σήμερα...» (1944), δηλ. την ειρηνική και αποδοτική συνύπαρξη των μεταξικών συνδικαλιστών με τις κατοχικές κυβερνήσεις και τους κατακτητές.

Απελευθέρωση - Εμφύλιος

Η τριπλή κατοχή άφησε την Ελλάδα καθημαγμένη: 394.000 νεκροί από διάφορες αιτίες, αν μάλιστα συνυπολογιστούν και άλλες παραμέτρους, τό-

► **Νάουσα 1946.** Οι κλωστοϋφαντουργοί της πόλης τις παραμονές του 8ου Πανελλαδικού Συνεδρίου στην Αθήνα. Στο μέσον διακρίνεται ο πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Γεώργιος Βουτιράς, που τον ίδιο χρόνο δολοφονήθηκε από παρακρατικούς (ΓΣΕΕ - Αρχείο Ιστορίας Συνδικαίων).

τε οι απώλειες έφθασαν στο 10,7% του πληθυσμού· ο δασικός πλούτος της Ελλάδας ελαττώθηκε κατά 25%· το εξωτερικό εμπόριο μηδενίστηκε· η παραγωγή μεταλλευμάτων αντιπροσώπευε μόλις το 2% της προπολεμικής παραγωγής. Από την άποψη της τεχνικής υποδομής (γέφυρες, λιμενικές εγκαταστάσεις, σιδηρόδρομοι κ.λπ.) η καταστροφή ήταν σχεδόν ολοσχερής, το συγκοινωνιακό δίκτυο τελείως κατεστραμμένο το ίδιο και οι τηλεπικοινωνίες κ.λπ.

Για την εργατική τάξη και τα φτωχά μεσοστρώματα άρχισε πάλι ένας νέος αγώνας για την επιβίωση, που έγινε ακόμη σκληρότερος λόγω του εμφυλίου σπαραγμού. Η ανεργία, η υποαπασχόληση και οι χαμηλοί μισθοί και τα ημερομίσθια, τα οποία καθορίζονταν από πράξεις της εκτελεστικής εξουσίας, δεν επαρκούσαν έστω και για μια στοιχειώδη διαβίωση. Στη νέα αυτή λαίλαπα, εντεινόμενη και από τις διώξεις για πολιτικούς λόγους, οι εργαζόμενοι που είχαν ονειρευθεί μια ομαλή πολιτική και κοινωνική ζωή, βρέθηκαν πάλι στο προσκήνιο των κοινωνικών αγώνων, μέσω των συνδικαλιστικών τους οργανώσεων, μέχρι την οριστική ήττα τους.

Τις παραμονές της απελευθέρωσης το ΕΕΑΜ αυτοανακηρύχθηκε σε προσωρινή διοίκηση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), με κύριους στόχους την ανασυγκρότηση της χώρας και τη σε σύντομο χρονικό διάστημα σύγκλιση του 8ου Πανεργατικού Συνεδρίου για την ανάδειξη αντιπροσωπευτικής διοίκησης. Μετά τα γεγονότα του Δε-

κεμβρίου 1944 και τις αντιθέσεις των τέως συμμάχων, έπρεπε πάση θυσία να αλλάξει, έστω και διά της βίας, ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα. Αλλωστε η διοίκηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων ήταν σημαντικότατο διακύβευμα στον επερχόμενο εμφύλιο πόλεμο, όποιος κι αν τον υποδαύλιζε.

Τον Μάρτιο του 1946, και έπειτα από υπεράνθρωπες προσπάθειες, συνήλθε το 8ο Πανεργατικό Συνέδριο, από το οποίο απείχαν οι σχεδόν ανύπαρκτες και αλληλοσπαρασσόμενες φατρίες των μεταξικών και λοιπών συνεργασθέντων κατοχικών συνδικαλιστών. Οι παρατάξεις που απείχαν προσέβαλαν την εγκυρότητα του συνεδρίου, το οποίο ακυρώθηκε με μία ενδιαφέρουσα αλλά άκρως πολιτική απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Επακόλουθο της ακύρωσης ήταν όχι μόνο η δημιουργία διοικητικού κενού, αλλά και η ευκαιρία επέμβασης στοιχείων ξένων προς την εργατική τάξη. Τα συνεχή αδιέξοδα που έντεχνα δημιουργούσαν, με τη συνεργασία των ελληνικών κυβερνήσεων, οι ξένοι ειδήμονες περί τα συνδικαλιστικά πράγματα της χώρας, υπερηπιδήθηκαν με την εκβιαστική πολιτική των «αμερικανών συνδικαλιστών» και λοιπών συμβούλων, και έτσι συνήλθε το μοναδικό σε αθλιότητες 9ο Συνέδριο (1948) της ΓΣΕΕ. Λόγω όμως των αντιθέσεων των υπερπατριωτών συνδικαλιστών, που αγωνίζονταν για τα ωφέληματα, το ενιαίο μέτωπό τους –που

είχαν «επιτύχει» οι Αμερικανοί ειδήμονες– διασπάσθηκε κατά τη διάρκεια του συνεδρίου, με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος εκλογής, ως γενικού γραμματέα της οργάνωσης, του Αρ. Δημητράκου, υφυπουργού Εργασίας της δικτατορικής κυβέρνησης του στρατηγού Μεταξά και γενικού γραμματέα της ΕΣΕΕ κατά τη δικτατορική περίοδο! Η εκλογή του Δημητράκου ήταν βεβαία εφόσον θα διεξήγοντο επαναληπτικές ψηφοφορίες, όμως η εκλογή αυτή θα εξέθετε απολύτως τους Αμερικανούς ειδήμονες και τη ρητορεία τους ότι αγωνίζονταν για τη δημιουργία ενός ελεύθερου και δημοκρατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Προκειμένου λοιπόν να αποφευχθεί ο εξευτελισμός των πρωταθλητών της δημοκρατίας, αποφασίσθηκε κυβερνητική παρέμβαση με τη σύμφωνη γνώμη των Αμερικανών – αν όχι και με υπόδειξή τους!

Στις 8 Απριλίου 1948 και κατά τη διάρκεια του συνεδρίου δημοσιεύθηκε το νομοθετικό διάταγμα 589, το οποίο άλλαζε άρδην το ισχύον μέχρι τότε εκλογικό καθεστώς των οργάνων της διοίκησης ΓΣΕΕ.

Η χωρίς αιδώ πελώρια αυτή παρανομία της κυβέρνησης είχε ως αποτέλεσμα –και έπειτα από πολλές διαβουλεύσεις και εκβιασμούς– την υφαρπαγή της διοίκησης της ΓΣΕΕ από τον Μακρή και τις τότε εθνικοφρονούσες και διαρκώς αλληλοϋποβλεπόμενες φατρίες. Η παρανομία όμως καθ' εαυτή προοιωνιζόταν και όλες τις κατοπινότερες παρεμβάσεις, που δεν επέτρεψαν –τουλάχιστον μέχρι τη μεταπολίτευση– στο ελληνικό

συνδικαλιστικό κίνημα να αναπτυχθεί και να δράσει όχι μόνον για το συμφέρον των εργαζομένων, αλλά και ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας, καθώς οι κατά καιρούς κυβερνήσεις ήσαν μέχρι πρόσφατα εχθρικές σε κάθε θεσμό της κοινωνίας των πολιτών. ✎

ΣΗΜΕΪΩΣΗ:

1. Κατά τη γνώμη μας ο Δημητράκος είχε ήδη εκλεγεί κατά την πρώτη ψηφοφορία. Μέχρι την αποπομπή του από την κυβέρνηση Τσουδερού (4/2/1942) ο Δημητράκος προΐστατο των υπουργείων Εργασίας και Γεωργίας και του υφυπουργείου Συνεταιρισμών. Κατά την περίοδο 1958-1961 χρημάτισε υπουργός Εργασίας.

Σύντομη βιβλιογραφία

K. Doxiadis, «Devastation in Greece», London (x.x., 1946);

Th. Gallant, «Modern Greece», London: Arn Id, 2001.

J. Koliopoulos, Th. Veremis, «Greece The Modern Sequel (from 1831 to the Present)», London: Hurst and Co., 2002,

Γ. Κουκουλές, «Το ΕΕΑΜ στον αγώνα της επιβίωσης», Αρχαιοτάξιο, 3 (Μάιος 2001): 94-104.

Γ. Κουκουλές, «Το ΕΕΑΜ», Ιστορικά, 110 (22 Νοεμβρίου 2001): 6-12.

Αθ. Σμπαρούννης, «Μελέται και Αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», Αθήνα, 1950.

Ε. Τσουδερός, «Ο Επιστισιμός (1941-1944)», Αθήνα, Α. Παπαζήσης, 1946.

▲ Ο Βασίλης Τσιτσάνης, με τη Μαρίκα Νίνου και τον Γιώργο Μανιασή, στον «Γζίμη του Χονδρού», στο 77 της οδού Αχαρνών, το 1950. Πολλά από τα καλύτερα τραγούδια του κορυφαίου των Ελλήνων λαϊκών δημιουργών μαράζωναν στις λίστες Λογοκρισίας της αστυνομικής διεύθυνσης Αθηνών, ως έχοντα «αλληγορικήν σημασίαν, εξ ου δύνανται να δημιουργηθούν αντεγκλήσεις και διασάλευσις της τάξεως».

Της ελπίδας και του σπαραγμού

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Λ. ΚΟΥΝΔΑΗ

ΤΗ ΝΙΚΗ στην Αλβανία, που την εξύμνησαν όλα τα είδη του τραγουδιού και της επιθεώρησης, διαδέχτηκε από τον Απρίλιο του 1941, η μαύρη γερμανοϊταλοβουλγαρική κατοχή. Χωρίς δισκογραφικό υλικό, καθώς ηχογραφήσεις τραγουδιών δεν πραγματοποιήθηκαν παρά μόνο μετά τα μέσα του 1946, τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί για την περίοδο αυτή στηρίζονται σε έντυπα και σε προφορικές μαρτυρίες.

Με την ίδρυση των απελευθερωτικών οργανώσεων (ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ και άλλες μικρότερες ομάδες) δημιουργήθηκε μια πλειάδα τραγουδιών με αντιστασιακό περιεχόμενο και αγωνιστικό ύφος, που διαδόθη-

καν, κυριολεκτικά, στόμα με στόμα. Ο κύριος όγκος των τραγουδιών αυτών, που τραγουδιόνταν στις περιοχές της υπαίθρου που ήλεγχε η ένοπλη αντίσταση, ήταν μεταπλασμένα διεθνή επαναστατικά τραγούδια ή ελληνικά δημοτικά, πάνω στη μελωδία των οποίων εγράφοντο νέοι στίχοι με περιεχόμενο σχετικό με την εθνική αντίσταση. Λίγα είναι τα τραγούδια που πλάστηκαν εξ υπαρχής, όπως «Ο ύμνος του ΕΛΑΣ» το «Στ' άρματα στ' άρματα», «Ο ύμνος της ΕΠΟΝ», το «Τραγούδι του ΕΑΜ», γραμμένα από γνωστά πρόσωπα.

Στις πόλεις, κυρίως στην Αθήνα, πολλοί Έλληνες συνθέτες και στιχουργοί, παράλληλα με τα τραγούδια που αφορούσαν θέματα της καθημερινής ζωής, δημιούργησαν και τραγούδια που σχετιζόνταν με την Κατοχή και την Αντίσταση. Επισημαίνου-

με τον Μάρκο Βαμβακάρη, τον Βασίλη Τσιτσάνη, τον Μιχάλη Γενίτσαρη, τον Σπύρο Καρφόπουλο, τον Οδυσσέα Μοσχονά, τον Μαρίνο Γαβριήλ, τον Νίκο Γούναρη και τον Δημήτρη Γκόγκο ή Μπαγιαντέρα, ο οποίος έγραψε και τα ωραιότερα, όπως το ανέκδοτο «Στη σκλαβωμένη Ελλάδα μας», που διεσώθη σε ιδιωτική μαγνητοφώνηση το 1974, μαζί με άλλα. Σπουδαία θεωρούμε δύο τραγούδια του, Μ. Βαμβακάρη και του Ν. Γούναρη (σε στίχους Κώστα Κοφινιώτη), με το ίδιο θέμα και τον ίδιο τίτλο: «Χαϊδάρη».

Η έναρξη της μεταπολεμικής δισκογραφίας, το 1946, συμπίπτει με το ξεκίνημα της δεύτερης φάσης του

Το τραγούδι στα χρόνια της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου

▲ Χαρακτικό της Λουκίας Μαγγιώρου δημοσιευμένο στον «ΡΙΖΟΠΟΙΗΣΗ» της 25ης Μαρτίου 1945. Ήταν τόσο ισχυροί εκείνοι που επέβαλαν τον διχασμό, τόσο αδύναμοι οι πολλοί που δεν ήθελαν παρά ειρήνευση, ομόνοια και το δικαίωμα να τα τραγουδούν.

Εμφυλίου και την άμεση εφαρμογή λογοκρισίας.

Η περίοδος μέχρι το 1949, οπότε λήγει το Εμφύλιος και ξεκινά μια σκληρή μετεμφυλιακή δεκαετία, όπου οι νικητές θα συντριψουν σε όλα τα επίπεδα τους ηττημένους, πρέπει να θεωρηθεί η πλέον μελαγχολική στη νεώτερη ιστορία του τόπου. Μέσα σε κλίμα εμφύλιου σπαραγμού εκαλούντο οι δημιουργοί του τραγουδιού να μεταδώσουν μηνύματα ενόπτης σε μια κοινωνία που απαιτούσε τον διχασμό.

Διψώντας για ειρήνη και ομόνοια

Όσοι από τους δημιουργούς της προπολεμικής περιόδου είχαν επιζήσει, μαζί τους και νεώτεροι που μπήκαν στον «χορό της ιστορίας», φαίνεται ότι ανήκαν, στη συντριπτική τους πλειονότητα, στους Έλληνες που δεν επιζητούσαν παρά την ειρήνη και την ομόνοια.

Ετσι, τραγούδια-σύμβολα, όπως το «Κάποια μάνα αναστενάζει», το «Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι», η «Συννεφιασμένη Κυριακή», το «Κάνε υπομονή», «Το τραμ το τελευταίο», το «Φτωχέ διαβάτη» και άλλα, έδωσαν το στίγμα της επιθυμίας για ειρήνευση. Βέβαια, πολλά τραγούδια λογοκρίθηκαν πριν φτάσουν στη δισκογραφία, και άλλα

απαγορεύτηκαν, ενώ ήδη κυκλοφορούσαν με την επίσημη έγκριση των αρχών.

As δούμε όμως πώς καταγράφονται για την περίοδο αυτή οι διάφορες κατηγορίες:

Τραγούδια για τα επαγγέλματα και τη δουλειά γενικά, μεταξύ 1946 και 1950 θα βρούμε πολλά για «τα παιδιά της αγοράς» και για τα επαγγέλματα της θάλασσας, και επίσης ενδιαφέροντα τραγούδια για την εργατική τάξη, όπως ο «Εργάτης» του Απόστολου Καλδάρα, «Η λαναριώτισσα» ή «Μια μικρή στο Περιστερί» του Κώστα Ρούκουνα, το εκπληκτικό «Είμ' εργάτης στο λιμάνι» του Στέλιου Χρυσίνη κ.ά.

Τραγούδια για τη μετανάστευση και την ξενιτιά γράφονται σπουδαία, αν και την περίοδο 1946-50 δεν σημειώνονται μετακινήσεις μεταναστευτικού χαρακτήρα. Σε πολλά από τα τραγούδια αυτά, όπως το «Κάποια μάνα αναστενάζει» των Βασίλη Τσιτσάνη - Μπάμπη Μπακάλη, ο «Γυρισμός» του Γιάννη Παπαϊωάννου, ή «Το όνειρο της αδελφής» του Βασίλη Τσιτσάνη, μπορεί να αναγνωρίσει κανείς, σε διπλή ανάγνωση, και ένα άλλο θέμα, που κρύβεται και δεν θίγεται ανοικτά: οι συνέπειες του αποχωρισμού, εξαιτίας του εμφύλιου σπαραγμού. Το είδος αυτό τραγουδιών καλλιεργείται, ακολούθως, και στη δεκαετία του 1950.

► Ο Μάρκος Βαμβακάρης με το μουζούκι του, ο Γιώργος Ροβερτάκης με το ακορντεόν, κιθάρα, τραγούδι, δεύτερο μουζούκι: κομπανία σε λαϊκό κέντρο διασκέδασης στην Αθήνα τον 1951 και της ανασυγκρότησης (Αρχείο Π. Κοννάδη).

▲ **Φαράδες στην Πρέβεζα. Φωτογραφία του Σπύρου Μελεϊζή. Τα επαγγέλματα της θάλασσας έχουν περίοπτη θέση σε θεματολογία του λαϊκού τραγουδιού τόσο πριν όσο και μετά τον Μεγάλο πόλεμο.**

Τραγούδια που καταγράφουν συνθήκες ζωής και κοινωνικής αδικίας εμφανίζονται πολλά, κι ακόμη περισσότερα στη δεκαετία του 1950. Χαρακτηριστικά και αναγνωρίσιμα μέχρι και σήμερα είναι: η «Φτώχεια» του Απόστολου Χατζηχρήστου, «Το τραμ το τελευταίο» των Αλ. Σακελλάριου - Χρ. Γιαννακόπουλου - Μιχ. Σουγιούλ, από τη συμφιλιωτικού χαρακτήρα επιθεώρηση «Άνθρωποι - άνθρωποι» (1948), το «Πάλιωσε το σακάκι μου» του Τσιτσάνη, το «Ψεύτη ντουσιά» του Απ. Χατζηχρήστου, με κορυφαίο το τραγούδι «Της κοινωνίας η διαφορά» του Τσιτσάνη, που απαγορεύτηκε. **Τραγούδια** της θεματολογίας που σχετίζεται με ιστορικά γεγονότα η δεκαετία του 1940 έχει να παρουσιάσει πλήθος. Κατ' αρχάς είναι η μεγάλη κατηγορία των αντάρτικων τραγουδιών της περιόδου της Εθνικής Αντίστασης, με τα επιμέρους γεγονότα που κατέγραψαν. Ακολουθούν τα τραγούδια της περιόδου του Εμφυλίου,

που άλλοτε άμεσα κι άλλοτε έμμεσα, κατέγραψαν ή έθιξαν θέματα της εποχής. Αυτήν την περίοδο είναι συχνές οι περιπτώσεις τραγουδιών που προσέλαβαν ευρύτερο χαρακτήρα και εξακολουθούν να λειτουργούν διαχρονικά. Δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένο γεγονός, αλλά γράφτηκαν «εμμέσως», με αφορμή κάποιο συμβάν. Κορυφαίο παράδειγμα το «Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι», που γράφτηκε με αφορμή τις συλλήψεις και φυλακίσεις αντιστασιακών στο Γεντί Κουλέ, αλλά αφορά, έτσι όπως μας δόθηκε από τον Απόστολο Καλδάρα, κάθε άνθρωπο άδικα φυλακισμένο, ανεξαρτήτως τύπου και χρόνου.

Τραγούδια, τέλος, που σχετίζονται με τις συνθήκες δουλειάς και με διεκδικητικούς αγώνες αρχίζουμε να έχουμε από το ξεκίνημα της δεκαετίας του '50, δηλαδή λίγο μετά το τέλος του Εμφυλίου, με κορυφαίο το τραγούδι του Βασίλη Τσιτσάνη «Γεια σου περήφανη κι αθάνατη εργατιά».

**ΚΑΠΟΙΑ ΜΑΝΝΑ
ΑΝΑΣΤΕΝΑΖΕΙ**

ΖΕΪΜΠΕΚΙΚΟ

Στίχοι: Βασίλης
Κ. Τσιτσάνης

Canto

Κάποιονά — ή να στα κάλει — μέτανόητο ή ντουριέ
 πάλι να στείλεις — πάλι να στείλεις — κάποιονά-μικροσού
 πάλι να στείλεις — πάλι να στείλεις — κάποιονά-μικροσού

πάλι να στείλεις — πάλι να στείλεις — κάποιονά-μικροσού
 πάλι να στείλεις — πάλι να στείλεις — κάποιονά-μικροσού

◀ **Παριτούρα του τραγουδιού των Βασίλη Τσιτσάνη - Μπάμνη Μπακάλη, «Κάποια μάννα αναστενάζει». Στα χρόνια του εμφυλίου, σε ονθηκές ασφουκτικές, γράφονται μερικά από τα συγκλονιστικότερα ντοκουμέντα της ιστορίας του λαϊκού τραγουδιού. Ο Τσιτσάνης έγραψε άμεσα μετά τον πόλεμο τα ωραιότερα τραγούδια του.**

Κοινωνική συνείδηση και

▲ Για τις τάξεις που αποζούν εκποιώντας το μόνο που διαθέτουν, την εργασία τους, η μονοτική είναι κυρίως μια λειτουργία αυτοπροδιορισμού (εσωτερικά) και καιαδήλωσης (προς τα έξω) μιας ταυτότητας. Ανήκει στα στοιχεία κοινωνικής αναγνωρισιμότητας που προβάλλονται εμφανώς και θελημένα: π.χ. περιβολή, ιδιόλεκτο, γούσια, κώδικες συμπεριφοράς, γλώσσα του σώματος κ.λπ. Στη φωτογραφία, λαϊκοί μονοτικοί και θαμώνες έξω από το μαγαζί του συνθέτη Γιώργου Μπάτη, στον Καραϊσκάκη, δεκαετία 1930. Αριστερά, όρθιος με το μπουζούκι, ο Μ. Βαρβακάρης. Στη μέση, ο Μπάτης, με την κιθάρα στον ώμο.

Του **ΘΑΝΑΣΗ ΑΛΕΞΙΟΥ**

Επίκ. καθηγητή
στο Τμήμα Κοινωνιολογίας
του Πανεπιστημίου Αιγαίου

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ βασικά γνωρίσματα της ελληνικής εργατικής τάξης είναι η ασυνέχεια που χαρακτηρίζει την κοινωνική της ύπαρξη, απόρροια, σε μεγάλο βαθμό, του χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Ο ημιβιομηχανικός χαρακτήρας της εργασιακής διαδικασίας, όπως προέκυπτε από τον συγκεκριμένο καταμερισμό εργασίας (ένταση εργασίας και όχι μηχανοποίηση της παραγωγής), είχε ως συνέπεια να εμφανιστούν πολύ περιορισμένα πλατιά στρώματα ειδικευμένων εργατών, όπως, αντίθετα, συνέβαινε στις χώρες, π.χ., της Δ. Ευρώπης¹.

Ο «ελληνικός» τύπος βιομηχανικής ανάπτυξης διαμορφώνει, κατ' αναλογία, και ένα περιστασιακό προλεταριάτο, που αναζητεί δουλειά εδώ και εκεί και δεν εγκαθίσταται χωρικά. Η αποσπασματική και συγκυριακή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, μαζί με τη μετανάστευση και την

έντονη παρουσία μικροαστικών στρωμάτων, εμποδίζουν τη διαγενεακή αναπαραγωγή του ελληνικού προλεταριάτου, πράγμα που εξασθενίζει σοβαρά τη συλλογική του μνήμη: ως συνέπεια της έλευσης των προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο, αλλά και της εσωτερικής μετανάστευσης στις δεκαετίες 1960 και 1970², ο κοινωνικός χώρος ανασυγκροτείται και αναδιοργανώνεται συνεχώς, με αποτέλεσμα να απωθούνται στη λήθη οι οργανωτικές παραδόσεις και οι αγωνιστικές μνήμες της εργατικής τάξης. Εξαιτίας όλων αυτών, δεν μπορούσαν να συγκροτηθούν εργατικές υποκουλτούρες, δηλαδή τα κοινωνικοπολιτισμικά εκείνα περιβάλλοντα μέσα στα οποία κινείται και εκφράζεται η εργατική τάξη: πολιτιστικοί χώροι, εργατικές αίθουσες διασκέδασης, αθλητικοί σύλλογοι εργατών, εργατικές μουσικές κομπανίες, εργατικά θέατρα κ.ά. – πρόδηλο χαρακτηριστικό της αγγλικής, π.χ., εργατικής τάξης. Μόνη εξαίρεση οι καπιτελιστές, στον Μεσοπόλεμο³ και οι εργάτες ορυχείων του Λαυρίου, όπου η διαχρονική, συνεχής παρουσία τους στην παραγωγή διασφάλιζε, μέσα από εργατικούς θεσμούς και συμβιωτικά δίκτυα, την κοινωνικο-πολιτιστική τους συ-

νέχεια και τον μετασχηματισμό της συσσωρευμένης εμπειρίας σε δράση.

Εξάλλου, η εσωτερική μετανάστευση (1960-1980), με τους χωρικούς-αγρότες να βλέπουν την εργασία στο εργοστάσιο όχι σαν μια διαρκή συνθήκη, αλλά σαν ένα παροδικό επεισόδιο πριν από την εκ νέου επιστροφή τους στη γη, κάθε άλλο παρά συνέβαλε στη διευθέτηση των ασυνεχειών και των ρήξεων που προκαλούσε στο κοινωνικό βιογραφικό τους η μετάβαση από ένα αγροτικό σε ένα βιομηχανικό περιβάλλον. Η άρνησή τους να αποδεχθούν ως οριστική τη νέα ταξική τους κατάσταση, εμπόδιζε τους νέους εργάτες να οργανώσουν πολιτιστικά τον χώρο διαβίωσής τους, με αποτέλεσμα η εργοδοσία να έχει μεγάλα περιθώρια ελέγχου του χώρου αυτού, συχνά μάλιστα μέσα από πατερναλιστικές πρακτικές (εργατικές κατοικίες⁴, αμοιβή σε είδος κ.λπ.).

Είναι αξιοσημείωτο, ότι η δημιουργία βιομηχανικών οικισμών (Λαύριο, Δραπετσώνα, Ελευσίνα κ.α.) δεν απέβλεπε στη μείωση του κόστους κοινωνικής αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού ή στη διαμόρφωση ενός βιομηχανικού πληθυσμού, αλλά στην άμεση πρόσδεσή του στην επιχείρηση. Η εργοδοσία, μέσω των

πολιτισμική ταυτότητα

πρακτικών πρόσληψης (πρόσληψη ολόκληρων οικογενειών, συντοπιτών κ.ο.κ.), της μονομερούς διαχείρισης των προβλημάτων που ανέκυπταν από την ένταξη στη βιομηχανική εργασία (κατοικία, επαγγελματική εξέλιξη, βάρδιες κ.ο.κ.) και της προσωποποίησης των σχέσεων εργασίας⁵, ανέκοπτε έναν κύκλο αυτοδιαπαιδαγώγησης στο εσωτερικό της ελληνικής εργατικής τάξης. Η αναπαραγωγή των αξιακών συστημάτων του χωριού και της κοινότητας (τοπικιστική αλληλεγγύη, πατριαρχική εκπροσώπηση, αμοιβαιότητα στις σχέσεις εργοδοτών εργαζομένων κ.ο.κ.), στα οποία εξακολουθούσαν να αναφέρονται οι μέχρι χθες χωρικοί και σημερινοί εργάτες, συντηρείτο σκόπιμα από την εργοδοσία και, προφανώς, διαμόρφωνε μια αρνητική προδιάθεση απέναντι στην οργάνωση, συνδικαλιστική και πολιτική, εμποδίζοντας έτσι τα άτομα να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους ως μέλη μιας κοινωνικής τάξης.

Αδυναμία πολιτιστικής οργάνωσης

Η αδυναμία οργάνωσης του κοινωνικού χώρου και η ανυπαρξία κοινωνικο-πολιτιστικών υποσυστημάτων της ελληνικής εργατικής τάξης⁶ υπογραμμίζονται εδώ για να τονιστεί και μια κοινωνικο-ψυχολογική διάσταση αυτού του τύπου ταξικής συγκρότησης. Χωρίς δικούς του συμβιωτικούς χώρους, μέσα στους οποίους να αισθάνεται ελεύθερα και οικεία, εξισορροπώντας έτσι την υποβάθμιση και την αυθαιρεσία που βίωνε στον χώρο εργασίας, ο Έλληνας εργάτης έτεινε να αποδεχτεί την ταξική του κατάσταση –όπως εξάλλου αυτή απέρριβε και από την (ατομική) σύμβαση εργασίας– ως ιδιωτικό πρόβλημα. Επιπλέον, η αδυναμία πολιτιστικής οργάνωσης και ελέγχου των συμβιωτικών χώρων από την εργατική τάξη απέληγε και σε πλήρη αποδοχή της αστικής ηγεμονίας, καθώς το πολιτιστικό στοιχείο (ικανό, υπό όρους, να παρακινήσει τα άτομα να αναλάβουν χειραφετητική δράση) εγκλωβιζόταν σε μια ψυχολογία άρνησης των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων και σε έναν κοινωνικό αποφατισμό –όπως συνέβη, π.χ., με τα ρεμπέτικα τραγούδια, στην πρωτογενή τους φάση, πριν από το 1922⁷– διαμορφώνοντας μια φανταστική/εξωπραγματική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους.

Αν δεχτούμε ότι το πολιτιστικό στοιχείο μπορεί να επενεργήσει πάνω στη βιωμένη εμπειρία και να τη μετουσιώσει σε ταξική εμπειρία και

συνείδηση (συλλογική ταυτότητα, οριοθέτηση απέναντι σε άλλες τάξεις κ.ο.κ.)⁸, τότε αυτονόητα η διεργασία αυτή προϋποθέτει χώρους δημοσιότητας και επικοινωνίας της τάξης. Η διεκδίκηση τέτοιων χώρων από την εργατική τάξη αποκτούσε και για έναν επιπλέον λόγο αποφασιστική σημασία: το ισχνό κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο (κοινωνικές σχέσεις, κοινωνικές δεξιότητες, εκπαιδευτικό επίπεδο, γλωσσικό κεφάλαιο κ.ο.κ.) που, αντικειμενικά, εξαιτίας της ταξικής του καταγωγής, διέθετε ο Έλληνας προλετάριος, δυσχέραινε ακόμη παραπέρα την επεξεργασία της εμπειρίας του με τη βιομηχανική εργασία και το σύστημα της μισθωτής εργασίας, με αποτέλεσμα τη σχεδόν απόλυτη εξάρτηση του ατόμου από το

Εργατική τάξη και εργατικές υποκουλτούρες στην Ελλάδα

κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο της τάξης του, δηλαδή από την πολιτιστική, συνδικαλιστική και πολιτική υποδομή (οργανώσεις, σύλλογοι, κόμματα) της εργατικής τάξης, υποδομή στην οποία αποτυπώνονταν η οργανωτική πείρα και η συλλογική μνήμη της. Οι αγωνιστικές και πολιτιστικές παραδόσεις, το τραγούδι κ.ά. συγκροτούσαν κατά κάποιο τρόπο τα ψυχικά αποθέματα απ' όπου μπορούσε ο προλετάριος να αντλήσει δύναμη και αυτοπεποίθηση, ώστε να αποκτήσει ταξική ταυτότητα και να σταθεί απέναντι στον αστό.

Αλλά η ιδεολογική ηγεμονία ασκείται και με πολιτισμικούς όρους (αισθητική κρίση, γούστο κ.ο.κ.), που ταξινομούν τους ανθρώπους, ανάλογα με την αισθητική τους κουλτούρα,

σε «ανώτερους» και «κατώτερους», σε «καλλιεργημένους» και «άξεστους», αναδεικνύοντας την ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου σε σημαντική παράμετρο κοινωνικής κατηγοριοποίησης και διάκρισης. Επομένως, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (που θα το ορίζαμε ως ένα σύστημα προδιαθέσεων του ατόμου, οι οποίες εξωτερικεύονται με πρακτικές και προτιμήσεις⁹) καθίσταται ένα χρήσιμο εργαλείο για να κατανοήσουμε πώς τα άτομα με διαφορετική κοινωνική καταγωγή αντιλαμβάνονται την αισθητική πραγματικότητα (μουσική, τέχνη κ.λπ.), πώς εκφράζονται αισθητικά, ποια σημασία αποδίδουν στην καλλιτεχνική δημιουργία και πώς ταξινομούνται στον κοινωνικό χώρο. Όμως οι προδιαθέσεις αυτές σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική τάξη στην οποία εκ των πραγμάτων βρίσκεται τοποθετημένο το άτομο, και, μολονότι έχουν εξατομικευτεί (δηλ. φέρονται και ενεργοποιούνται ατομικά

◀ Αθήνα, Εργατική Πρωτομαγιά 1962. Μέλη των Σωματείων Πλακάδων Οικοδόμων ανταλλάσσουν συμβολική χειραψία αγωνιστικής ενότητας. Ο δυναμισμός και το ειδικό κοινωνικό βάρος των οικοδόμων τις δεκαετίες 1950 και, ιδίως, 1960, ακολούθησε τον κλάδο «οικοδομή» στην πτωτική του πορεία, μετά την ασφυκτική οικοδόμηση των αστικών τσιπών (ΓΣΕΕ - Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων).

◀ **Πρωτομαγιάτικη εργατική συγκέντρωση των εργαζομένων στην Ελεούσα, 1978. Η Ελεούσα ανήκει χαρακτηριστικά στους βιομηχανικούς οικισμούς που δημιουργήθηκαν για την άμεση πρόοδοση του εργατικού δυναμικού στην επιχείρηση, χωρίς συνολική και μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή σκόπευση και προοπτική (ΓΣΕΕ - Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων).**

λέντο, κλίση, έφεση κ.ο.κ.), πράγμα που όμως ισοδυναμεί με φυσιοποίηση των κοινωνικών διαφορών.

Επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης

Αναφέραμε παραπάνω πως η αποσπασματική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην Ελλάδα, όπως αποτυπώνεται στον τύπο της εκβιομηχάνισης, δημιουργούσε ασυνέχειες και στην ίδια την κοινωνική ύπαρξη της εργατικής τάξης, περιορίζοντας την εμφάνιση συμπαγών εργατικών υποκουλτούρων. Η βιομηχανική ανάπτυξη «μέσω υποκατάστασης των εισαγωγών» (που, ως συνέπεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, χαρακτηρίζει τη μεσοπολεμική περίοδο και αναπτύσσεται μέσα σε ένα καθεστώς προστατευτισμού της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, ακυρώνοντας ουσιαστικά τον ανταγωνισμό), θα μετεξελιχθεί –μετά το άνοιγμα της χώρας στο διεθνές εμπόριο τη δεκαετία του 1970 και την ένταξη της στην ΕΟΚ– σε αποβιομηχάνιση. Το κύμα αποβιομηχάνισης της δεκαετίας του 1980, σε συνάρτηση με την πολιτική της αποκεντρωμένης ανάπτυξης (δεκαετίες 1970 και 1980), διέλυσε τα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα της χώρας (Πέραμα, Βόλος, Πάτρα, Λαύριο, Χαλκίδα κ.ά.), αποδιοργανώνοντας ταυτόχρονα την κοινωνική βάση της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Η συμμετοχή της εργατικής τάξης στον ενεργό πληθυσμό της Αθήνας μειώθηκε από 45% το 1971 σε 38% το 1981 και για τη Θεσσαλονίκη από 50% σε 43% αντίστοιχα¹¹. Η νέα κοινωνική σύνθεση της ελληνικής εργατικής τάξης, όπως προκύπτει πλέον από την αποβιομηχάνιση και την «τριτογενοποίηση» της παραγωγής, με τις εσωτερικές μετατοπίσεις και τη νέα στρωμάτωσή της στη δεκαετία του 1990 (μετανάστες, υπάλληλοι γραφείου, απασχολήσιμοι κ.ά.) καθιστούσε –εξαιτίας και του κατακερματισμού του εργασιακού χώρου– δύσκολη υπόθεση την επανασύσταση των πολιτιστικών υποδομών της τάξης αυτής, δημιουργώντας την εντύπωση πως οι συμπαγείς εργατικές υποκουλτούρες συνιστούν περισσότερο ένα φαινόμενο που συνδέεται ιστορικά με τη βιομηχανική εργασία. Από την άλλη, η γε-

κά), αποτελούν μέρος των συλλογικών προδιαθέσεων της τάξης, όπως αυτές διαμορφώνονται από την αναγκαιότητα που επέδρασε πάνω τους, δηλαδή από τη μισθωτή εργασία, στην περίπτωση της εργατικής τάξης. Το γεγονός αυτό διχοτομεί τον κοινωνικό χώρο, διαφοροποιώντας τον χαρακτήρα και τη λειτουργία της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Αλλιώς αξιολογούν το μουσικό έργο ή το έργο τέχνης οι αστοί και αλλιώς οι εργάτες. Αν για τους πρώτους η μουσική συνιστά μια εσωτερική διεργασία, μια επικοινωνία ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή, μια συνομιλία με τον εαυτό τους, για τους δεύτερους έρχεται να εξυπηρετήσει πρωτίστως μια λειτουργία, την ανάγκη εξισορρόπησης, έκφρασης, ταυτότητας κ.λπ. Επιπλέον, η σχέση που αναπτύσσουν τα εργατικά στρώματα με την τέχνη σε όλες της τις μορφές διέπεται από ασυνέχειες και αναντιστοιχίες, καθώς η σχέση αυτή τέμνεται από μια (εξωτερική) καταναγκαστική –και αλλοτριωτική ως προς το άτομο– πραγματικότητα (αυτήν της εργασίας), η οποία ανακόπτει και την εσωτερική σχέση με την τέχνη. Αντίθετα, για τους αστούς (ή για τα νέα μεσαία αστικά στρώματα), οι οποίοι βιώνουν τον εργασιακό χρόνο ως συνέχεια του ελεύθερου χρόνου και ως πεδίο αυτοπραγμάτωσης και αυτονομίας, η σχέση με την τέχνη (την κλασική μουσική, την «αφηρημένη» τέχνη κ.ο.κ.) παραμένει μια σχέση εσωτερική που δεν χρειάζεται τη διαμεσολάβηση της άμεσης αισθητής πραγματικότητας.

Εφόσον δεχθούμε ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο προσδιορίζεται από την

κοινωνική καταγωγή, τότε η αισθητική αντίληψη, η κριτική ικανότητα του ατόμου, δηλαδή οι προτιμήσεις του για την τέχνη, τη μουσική κ.λπ., διαμορφώνεται σε σχέση με αυτό. Η έννοια της προδιάθεσης –της «έξης» (habitus), που προτείνει ο P. Bourdieu και προέρχεται από την εσωτερική των υπαρκτών όρων– βοηθά σημαντικά να κατανοήσουμε την αισθητική εμπειρία. Κατ' αυτόν τον τρόπο –και χωρίς να οδηγηθούμε στη σχετικοποίηση της αισθητικής αξίας ενός έργου τέχνης– μπορούμε να αποφύγουμε τον κοινωνικό ρατσισμό απέναντι σε στρώματα του πληθυσμού τα οποία, εξαιτίας της κοινωνικής τους κατάστασης, επειδή δηλαδή βρίσκονται κοντά στην ανάγκη, προσλαμβάνουν αισθητικά τον κόσμο κατά τρόπο διαφορετικό και αξιολογούν με διαφορετικά κριτήρια τα προϊόντα της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της τέχνης.

Τα ζητήματα αυτά δεν έχουν μόνο θεωρητικό ενδιαφέρον, αλλά και πρακτικό. Πώς θα αξιολογήσουμε, π.χ., άτομα και ομάδες του πληθυσμού που προτιμούν τη λαϊκή μουσική ή ακόμη και το ονομαζόμενο «σκυλάδικο» τραγούδι; Σημαίνει αυτή η αισθητική προτίμηση, ότι τα άτομα αυτά έχουν μειωμένες γνωστικές ικανότητες; Η πείρα από το παρελθόν, όπου σύμβολα λαϊκής αυτοαναγνώρισης, όπως ο Καραγκιόζης, το ρεμπέτικο και το δημοτικό τραγούδι, κλειστάθηκαν στο όνομα μιας «εθνικής» ή μιας «λόγιας» κουλτούρας, δεν μας επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε με δογματισμούς και αφορισμούς το ζήτημα. Θα πρέπει μάλλον να αποσυνδέσουμε το πρόβλημα της αισθητικής αξίας ενός

έργου, ενός τραγουδιού, ενός πίνακα ζωγραφικής κ.λπ., από την αισθητική κρίση και προτίμηση του ατόμου –η οποία όπως είδαμε, είναι απόρροια του πολιτισμικού κεφαλαίου και κατ' επέκταση της κοινωνικής και πολιτισμικής καταγωγής του ατόμου– και να δούμε τον λειτουργικό τους χαρακτήρα. Ασφαλώς και δεν μπορεί να περιμένει κάποιος από τον εργαζόμενο που βιώνει την εργασία του ως ανάγκη και μέσον, «να τη βρίσκει» ακούγοντας Μπετόβεν ή να επισκεπτόμενος εκθέσεις έργων σουρεαλιστικής τέχνης. Η μετάβαση από το «βασιλείο της αναγκαιότητας» (της πεζής καθημερινής βιοπάλης) στο «βασιλείο της ελευθερίας» (όπου το άτομο μπορεί να δημιουργήσει και να απολαύσει)¹⁰ δεν μπορεί να γίνει αυτόματα, χωρίς μίαν απόσταση από την ανάγκη και χωρίς γεφυρώσεις και διαμεσολαβήσεις – κοντολογίς, χωρίς πολιτισμικό κεφάλαιο, γλωσσικό κεφάλαιο, «καλλιέργεια» κ.ο.κ., χωρίς τις προδιαθέσεις που απορρέουν από αυτά και ευθύνονται για την προτίμηση και την αισθητική κρίση. Πόσο μάλλον όταν οι λόγοι που καθιέρωσαν τον διαχωρισμό μεταξύ αναγκαιότητας και ελευθερίας, μεταξύ ετερόνομης και αυτόνομης δραστηριότητας (δηλ. ο αποχωρισμός του παραγωγού από τα προϊόντα της εργασίας του, η μετατροπή και υποβάθμιση της εργασίας από δημιουργία σε μέσον βιοπορισμού κ.λπ.) εξακολουθούν να ισχύουν. Αν δεν αναλύσουμε αυτή την αισθητική κρίση, το γούστο, με κοινωνικούς όρους, τότε δεν απομένει άλλο εξηγητικό κριτήριο, παρά μόνο η αναγωγή στις φυσικές ιδιότητες, στα έμφυτα χαρίσματα (τα-

▲ Αθήνα 1990. Συγκέντρωση διαμαρτυρίας των εργαζομένων στην ΠΥΡΚΑΛ κατά των σχεδιαζόμενων απολύσεων. Το κύμα αποβιομηχανικής και η προϊόδια «τριτογενή παραγωγή» προκάλεσαν ανασύνθεση της ελληνικής εργατικής τάξης και διαίωναση της αουέχιας που χαρακτήριζε ανέκαθεν την κοινωνική της ύπαρξη (ΓΣΕΕ - Αρχείο Ιστορίας Σνδικάτων).

νίκευση, από το 1974 και μετά, της μισθωτοποίησης και η εμφάνιση του κράτους πρόνοιας (συλλογικές συμβάσεις, κοινωνική ασφάλιση, κοινωνικός μισθός, οικιστικά προγράμματα κ.λπ.) –επιλογή υπαγορευμένη από την ανάγκη νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος– υποκαθιστούσε παραδοσιακά εργατικά περιβάλλοντα και συμβιωτικές πρακτικές με γραφειοκρατικές δομές. Επιπλέον, η εκπροσώπηση της εργατικής τάξης από ένα νέο σώμα συνδικαλιστών προερχόμενων κυρίως από τα υπαλληλικά στρώματα της ελληνικής εργατικής τάξης, με διαφορετικές αντιλήψεις και τρόπους ζωής, εξασθένιζε παραπέρα και εκείνο το κλίμα εργατισμού (εργατική περηφάνια, έμφαση στην χειρωνακτική εργασία κ.λπ.) που έδενε πολιτισμικά τις εργατικές υποκουλτούρες της ελληνικής εργατικής τάξης. ❀

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Το γεγονός αυτό επέτρεψε και την επικράτηση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Αντίθετα, στην Ελλάδα, όπως και στα υπόλοιπα Βαλκάνια, η κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης –καθώς αποτελούνταν από στρώματα απειλούμενα από την καπιταλιστική ανάπτυξη (κα-

πνεργάτες, τεχνίτες με εργασιακή ανεξαρτησία κ.ά.)– εννοούσε την ανάπτυξη ισχυρών κομμουνιστικών κομμάτων. Βλ. Α. Alexiou, «Zur Frage der Entstehung und Formierung der griechischen Arbeiterbewegung», Frankfurt-New York 1994.

2. Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός στη γεωργία μειώθηκε, ως ποσοστό του συνολικού, από 56,3% το 1961 σε 29,4% το 1981, και 19,2% το 1996. Βλ. Γ. Λιοδάκης, «Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας», Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών 29, 2000, σ. 84.

3. Βλ. Θ. Αλεξίου, «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο», Ιστορικά 21, 1994.

4. Όπως ο εργατικός οικισμός Κυπριανός στο Λαύριο. Βλ. Α. Βουγέα, «Κυπριανός: Ένας βιομηχανικός εργατικός οικισμός του 19ου αιώνα», Σύγχρονα Θέματα 58-59, 1996.

5. Βλ. Γ. Πετράκη, «Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο», Αθήνα 2002.

6. Από την άλλη, οι υποκουλτούρες της εργατικής τάξης, εξαιτίας του καταφατικού τους χαρακτήρα σε σχέση με το υφιστάμενο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, οδήγησαν και στην ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο αστικό καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων. Βλ. και D. Geary, «Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-

1939)», Θεσσαλονίκη 1988. Την ενσωμάτωση αυτή είχε υπόψη του ο Λένιν όταν ασκούσε κριτική στον συνδικαλισμό των Τρέντ Πούνιους στην Αγγλία.

7. Σ. Δαμιανάκος, «Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός», Αθήνα 1987, σ. 128.

8. Βλ. E.-P. Thompson, «The Making of the English Working Class», London 1963.

9. P. Bourdieu, «Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαθοθητικής κρίσης», Αθήνα 2002.

10. Η τοποθέτηση της τέχνης και γενικότερα της κουλτούρας από τον Χ. Μαρκούζε στο «βασίλειο της ελευθερίας», αλλά κυρίως η ανάδειξή τους σε μέσον χειραφέτησης –σε αντιδιαστολή με την εργασία, που ο Μαρκούζε την τοποθετεί στο «βασίλειο της αναγκαιότητας»– περιορίζει τη δυνατότητα χειραφέτησης σε ένα σώμα προτίμων (διανοούμενοι, φοιτητές, καλλιτέχνες), που διαθέτουν και το απαραίτητο πολιτισμικό κεφάλαιο. Βλ. Χ. Μαρκούζε, «Παρατηρήσεις για έναν επαναπροσδιορισμό της κουλτούρας», στο: Τ. Αντόρνο, Ρ. Λόβενταλ, Μ. Χορκάμερ, «Τέχνη και μαζική κουλτούρα», Αθήνα 1984.

11. Α. Λεοντίδου, «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα», Επιστήρηση Κοινωνικών Ερευνών 60, 1986, σ. 99.

«Του αρέσει του εργάτη»

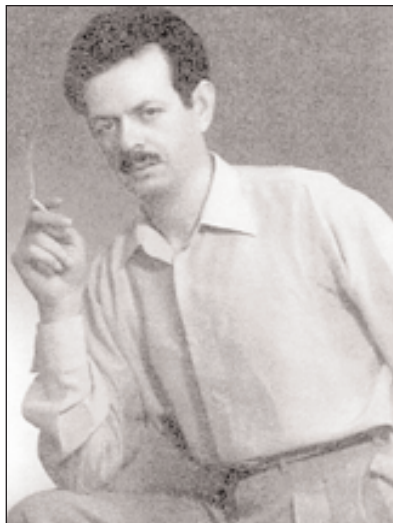
Τον ΝΕΑΡΧΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ των πόλεων είναι ένα καλλιτεχνικό είδος που βασίζεται σε ζωντανά παραδοσιακά στοιχεία και παρουσιάζει τη ζωή των πόλεων από τη σκοπιά των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων.

Ως καλλιτεχνικό είδος επιδιώκει τα αρτιότερα τεχνικά και καλλιτεχνικά αποτελέσματα, βασισμένα στην επαγγελματική κατάρτιση των δημιουργών του, που είναι πραγματικοί μάστορες στη δουλειά τους και όχι ερασιτέχνες. Τα ζωντανά παραδοσιακά στοιχεία, όπως είναι η λαϊκή γλώσσα, το δίστιχο, ο χασάπικος, ο ζείμπέκικος, το τσιφτετέλι, τα σαντουρόβιολα, τα μπουζούκια κ.λπ. βοηθούν τον ακροατή να συμμετέχει τραγουδώντας και χορεύοντας, κι έτσι τα τραγούδια έχουν και εμπορική επιτυχία.

«Στα πλήθη ήθελα να άρεσα, γιατί και ζουν κι άλλους βοηθούν να ζούνε». Αυτή η επαγγελματική προσέγγιση του καλλιτέχνη, όπως την εκφράζει ο Γκαίτε στον «Φάουστ», καθοδηγούσε πάντα και τους Νεοέλληνες τραγουδοποιούς (συνθέτες, στικουργούς, οργανοπαίκτες, τραγουδιστές). Μια, λοιπόν, και μιλάμε για εργατικά και επαγγελματικά τραγούδια, ως ξεκινήσουμε απ' αυτούς, τους εργάτες της μουσικο-ποιητικής δημιουργίας.

Κάποιοι ρεμπετολόγοι, ξένοι προς τη νεοελληνική γλώσσα και πραγματικότητα όπου βασίζονται τα λαϊκά μας τραγούδια, ισχυρίζονται ότι τα «ρεμπέτικα» είναι τραγούδια του κοινωνικού περιθωρίου και μάλιστα του υποκόσμου. Ο λαϊκός μουσικός και τραγουδοποιός χαρακτηρίστηκε ως «Ορφέας στον υπόκοσμο»! Όμως αυτός ο συκοφαντικός μύθος καταρρέει μπροστά στις επαγγελματικές ταυτότητες όλων των συνθετών και τραγουδιστών του λαϊκού τραγουδιού, μπροστά στο γεγονός πως ήταν άνθρωποι εργαζόμενοι σκληρά, μέχρι τον θάνατό τους, όπως ο Βασίλης Τσιτσάνης και ο Μανώλης Χιώτης. Αρκετοί μάλιστα πέθαναν την ώρα της δουλειάς: ο Στράτος Παγιουμπτζής έπεσε νεκρός πάνω στο μικρόφωνο, στην Αμερική, προσπαθώντας να βγάλει ένα πικρό μεροκάματο, και ο Γιάννης Παπαϊωάννου σκοτώθηκε σε αυτοκινητικό δυστύχημα, πρωινές ώρες, επιστρέφοντας από τη δουλειά στο σπίτι του. Εξάλλου οι δισκογραφικές εταιρείες δεν ήταν τόσο αφελείς, ώστε να παράγουν δίσκους λαϊκών τραγουδιών για το κοινωνικό περιθώριο, που δε διαθέτει ούτε τα χρήματα ούτε τη βούληση να αγοράζει

▲ **Βασίλης Τσιτσάνης (1915-1984), ο συνθέτης του ύμνου της εργατιάς «Γεια σου περήφανη κι αθάνατη...». Στη συλλογική συνείδηση, το όνομα του Τσιτσάνη συνδέθηκε, όσο κανενός άλλου ίσως, με ό,τι πιο ηγαιό, βαθύ και ακατάλυτο έδωσε το λαϊκό μας τραγούδι (Π. Κοννάδης, «Εισ ανάμνηση...». Κατάρτι, Αθήνα 2002, τ. β').**

δίσκους, γραμμόφωνα και ηλεκτρόφωνα. Το κοινό του λαϊκού τραγουδιού ήταν οι εργαζόμενοι και τα λαϊκά νοικοκυριά.

Από επαγγελματίες για επαγγελματίες

Το λαϊκό τραγούδι των πόλεων, που πολλοί το λένε και «Ρεμπέτικο», είναι γέννημα θρέμμα του αστικού φαινομένου. Η μεγάλη συσώρευση πληθυσμού στις πόλεις επιφέρει έναν έντονο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Έτσι, το κάθε επάγγελμα γίνεται αυτόνομο, αυτοτελές και αυτόαρκες υπάρχουν, δηλαδή, στην κάθε ειδικότητα άνθρωποι που ασχολούνται αποκλειστικά με αυτήν. Αυτό ισχύει, φυσικά, και για τους μουσικούς. Ενώ στην ύπαιθρο είναι ερασιτέχνες ή ημιεπαγγελματίες, στη μεγαλούπολη είναι πλήρως επαγγελματίες. Αυτοί είναι που δημιούργησαν τα καλύτερα λαϊκά τραγούδια.

Τα διάφορα επαγγέλματα των πόλεων, από το Βυζάντιο ακόμα, ήταν οργανωμένα σε συντεχνίες. Κάθε

▲ **Μάρκος Βαμβακάρης (1905-1972), ο θεμελιωτής του πειραιώτικου ρεμπέτικου, που, με κύριο όργανο το μπουζούκι, έδωσε νέα νιοή στο λαϊκό τραγούδι και που το ύφος του βρήκε πολλούς μιμητές (Π. Κοννάδης, «Εισ ανάμνηση...»).**

επάγγελμα είχε τη συντεχνία του. Το ίδιο και επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου η συντεχνία λεγόταν σινάφι και κάθε χωριστό μιλλέτι (θρησκευτική κοινότητα) είχε τα δικά του σινάφια. Μάλιστα κάθε σινάφι γιόρταζε πανηγυρικά, μία φορά τον χρόνο, την ημέρα του αγίου – προστάτη του επαγγέλματος. Εκείνη την ημέρα, όλα τα μέλη του σιναφιού (είτε μάστορες είτε τσιράκια) διασκέδαζαν

μαζί με τις οικογένειές τους, σε κοινό χώρο, με τη συνοδεία μουσικών και τραγουδιστών, που πληρώνονταν γι' αυτό. Είναι ξακουστές οι γιορτές των μακελλάρηδων (όπως λέγονταν στο Βυζάντιο) ή χασάπιδων (όπως λέγονταν στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη), που χόρευαν τον δικό

τους ομαδικό χορό – τον μακελλάρικο ή χασάπικο.

Η πελατειακή σχέση μουσικών και σιναφιών δημιούργησε πολλά επαγγελματικά τραγούδια: για τους χασάπιδες, τους μανάβιδες, τους μπακάλιδες, τους ταβερνιάρηδες, τους ψαράδες, τους ναύτες, τους πραγματευτάδες... Αυτά τα τραγούδια, για να μην είναι ξερά και σχολαστικά, σαν έμμε-

τρος και μελοποιημένες διαφημίσεις που απλώς εξυμούν και προωθούν επαγγελματικά συμφέροντα του σιναφιού, συνδυάζονταν με ερωτικά ή άλλα αφηγηματικά στοιχεία: ο ψαράς, π.χ., είναι όμορφος και ζωντός, και δεν ψαρεύει μόνο σαρδέλες, αλλά και όμορφες κοπέλες. Ο ναύτης που αρρωσταίνει στο καράβι και είναι να πεθάνει, στέλνει συγκινητικό μήνυμα στη μάνα ή στην αγαπημένη του. Ο πραγματευτής πέφτει θύμα ληστή, που αργότερα αποκαλύπτεται πως ήταν αδερφός του. Ο καρποσέρης γίνεται ο συνομιλητής του ερωτευμένου ζευγαριού που θέλει να κάνει περίπατο σε κάποια συνοικία της Κωνσταντινούπολης, π.χ. τα Ταταύλα, κ.ο.κ.

Αυτή η παράδοση κράτησε αιώνες. Στη δισκογραφία μας είναι γνωστά τα επαγγελματικά τραγούδια για χασάπιδες, μανάβιδες, ψαράδες, ναύτες, αμαξάδες, που έγραψαν ο Σκαρβέλης, ο Βαμβακάρης, ο Μπάτσης, ο Μπαγιαντέρας, ο Χατζηχρίστος, ο Παπαϊωάννου, ο Μπυσάκης και άλλοι πολλοί. Μάλιστα ο Σκαρβέλης, πρώην τσαγκάρης ο ίδιος, και ο Βαμβακάρης, πρώην χασάπης, δώσαν ιδιαίτερη συνθετική σημασία στα αντίστοιχα επαγγέλματα.

Τα λαϊκά τραγούδια, λοιπόν, ήταν σε μεγάλο βαθμό καμωμένα από επαγγελματίες για επαγγελματίες. Και λογικά δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς.

Η βιομηχανική περίοδος

Στη Σμύρνη, που από το 19ο αιώνα είναι ήδη μια εμποροβιομηχανική μεγαλούπολη, παρουσιάζεται ένα προλεταριάτο που μόνο μέσο παραγωγής έχει την εργατική του δύναμη. Λέγονται *δουλευτάδες*, σε διάκριση με άλλους, ανάλογα με την ειδικότητά τους, λέγονται *πραματευτάδες* ή *φαμπρικάντες*.

Οι *φαμπρικίνες* (εργάτριες) συσκευασίας σύκων και σταφίδας, με το υστέρημά τους χτίσανε την εκκλησία του Αν - Γιάννη, στη συνοικία Σχοινάδικα της Σμύρνης. Κι έτσι αποτύπωσαν την παρουσία τους μ' ένα τραγούδι:

*Ο Αν - Γιώργης χτίστηκε
με γρόσια και με λίρες
κι ο Αν - Γιάννης χτίστηκε
από τσι φαμπρικίνες*

Η Ερμούπολη, δημιουργημένη μετά το 1822 από Χιώτες, Σμυρνιούς, Κωνσταντινουπολίτες και άλλους πλούσιους εμπόρους που προσφυγοποιήθηκαν και βρήκαν καταφύγιο εκεί, έγινε μια πλούσια και ακμάζου-

Αναδρομή στην καταγωγή και εξέλιξη του λαϊκού τραγουδιού και τους δημιουργούς του

το Λαϊκό...»

σα εμποροβιομηχανική πόλη, με ναυπηγεία, κλωστήρια, υφαντουργία και άλλα εργοστάσια. Οι βαλκανικοί πόλεμοι προλεταριοποίησαν πολλές οικογένειες. Ανάμεσά τους και ο μικρός Μάρκος Βαμβακάρης με τη μητέρα του, που αναγκάστηκαν να δουλέψουν σε κλωστήριο της Ερμούπολης. Η επίδραση απ' αυτή την παιδική εμπειρία του Βαμβακάρη ως βιομηχανικού εργάτη, θα φανεί αργότερα στο τραγούδι «Η κλωστήρου»:

*Πότε μες στα κίτρινα
ντυμένη σε κοιτάζω
το λυγρό σου το κορμί
κάθουμαι και θαυμάζω
που μέρα νύκτα δεν βγαίνεις
απ' το νου μου
αχ, μαυρομάτα μου, τσαχπίνα,
κλωστήρου μου*

Αλλά φαίνεται κι απ' τα λεγόμενα του Βαμβακάρη για το λαϊκό τραγούδι: «Το Λαϊκό επήρε φωτιά από την καρδιά των φουκαράδων που εργάζονται εργάτες. Του αρέσει του εργάτη το Λαϊκό».

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, προσθέτοντας στην ελληνική επικράτεια την Ηπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη, και τις μεγάλες τους πόλεις, τη Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, την Καβάλα δημιούργησαν τη διευρυμένη γεωγραφική σκηνή όπου θα παιζόταν αργότερα το έπος της ταξικής αντιπαράθεσης. Ελειπαν όμως τα πλήθη που είναι απαραίτητα σε κάθε έπος. Αυτά τα πλήθη προλεταρίων εμφανίστηκαν μετά το 1922.

Η Μικρασιατική Καταστροφή συσώρευσε στις πόλεις μάζες προσφύγων. Μυριάδες άνεργοι, ανέστιοι και φτωχοί, προσφέροντας πολύ φτηνά την εργατική τους δύναμη, εμπνεύσανε σε όσους είχαν το απαραίτητο κεφάλαιο και την τεχνογνωσία τη διάθεση να ιδρύσουν εργοστάσια. Έτσι, στις δεκαετίες του '20 και του '30, αναπτύσσεται για πρώτη φορά μια αξιόλογη ελληνική βιομηχανία. Η συνακόλουθη ανάπτυξη μιας πολυάριθμης πια εργατικής τάξης, στα εργοστάσια, τις οικοδομές, τα καταστήματα, τα πλοία ή τα λιμάνια, οδηγεί στη δημιουργία της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) στα 1918. Η ηγεσία της διαπνέεται από τα σοσιαλιστικά ιδεώδη για την εργατική τάξη – τάξη χωριστή, με συμφέροντα αντίθετα από την πλουτοκρατία, που μόνο με πολιτικούς αγώνες θα πετύχει τους στόχους της.

Στη γενική Πανεργατική απεργία (Αύγουστος 1923), στην καπνεργατική απεργία στην Καβάλα (1924) και στην πανελλαδική απεργία καπνεργατών, σε συγκρούσεις με την αστυ-

νομία και τη χωροφυλακή σκοτώνονται πολλοί απεργοί. Στα Τρίκαλα, μια ματωμένη Κυριακή, Φλεβάρης του 1925, όπου ο στρατός σφαγιάζει εργάτες, αγρότες και βετεράνους πολεμιστές, γεννιούνται στο μυαλό του δεκάχρονου τότε Βασίλη Τσιτσάνη οι συνειρμοί για να συνθέσει, αργότερα, στη δεκαετία του '40, τη «Ματωμένη Κυριακή», που τελικά έγινε «Συννεφιασμένη Κυριακή». Από το 1931, οπότε δημιουργείται το ελληνικό εργοστάσιο παραγωγής δίσκων γραμμοφώνου, παρατηρείται μια εντυπωσιακή αντιστοιχία ανάμεσα στις εργατικές κινητοποιήσεις και στα λαϊκά τραγούδια. Το τραγούδι, π.χ., του Σκαρβέλη «Τσαγκαράκι» (1931) αντιστοιχεί στις απεργίες 5.000 τσαγκαράδων σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, ενώ το «Σωφεράκι» του Τούντα (1933) στην πανελλαδική απεργία αυτοκινητιστών την ίδια χρονιά. Το τεράστιο κύμα απεργιών του 1932 συμπίπτει με το τραγούδι του Τούντα «Εργάτης», το πρώτο λαϊκό τραγούδι όπου η εργατιά εμφανίζεται να έχει συνείδηση του εαυτού της:

*Είμαι εργάτης τμημένος
όπως όλη η εργατιά
και τεχνίτης ξακουσμένος,
λεοντάρι στη δουλειά.*

Οι εργάτες βιομηχανίας από 140.000 το 1920, πλησιάζουν το μισό εκατομμύριο το 1940. Σημαντικό κομμάτι τους είναι γυναίκες. «Η καπνουλού» του Μπαγιαντέρα και «Η

▲ Πειραιάς, 1930. Γιώργος Κάβουρας, Στελλάκης Περινιάδης, δυο από τις μεγάλες φωνές του λαϊκού τραγουδιού της δεκαετίας του '30. Στη μέση ο βιολιστής Χαράλαμπος Τρομπάιζης (Αρχειό Κώστας Χαιζηδουλή).

▼ Καπνεργάτες σε καπναποθήκη της Καβάλας το 1925. Οι καπνεργάτες νηήρξαν από τα πιο μαχητικά και συνειδητοποιημένα τμήματα της εργατικής τάξης τον Μεσοπόλεμο. Οι απεργίες τους το 1927-28 νηήρξαν σταθμός στην ιστορία του εργατικού κινήματος (Αρχειό Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

► **Αθήνα, 1929. Το Δ.Σ. του Σωματείου Μουσικών Αθηνών Πειραιώς «Η Αλληλοβοήθεια». Από αριστερά: καθιστοί, Γιάν. Βογγιούκας ή Μπον-νάρμπαλης, Έν. Σωφρονίου, Εμμ. Χρυσοφάκης, Γιάν. Δραγάτιος ή Ογδονιάκης, Γρ. Αοίκης, Γιάν. Ζαφειρόπουλος-όρθιοι, Στ. Περγινιάδης, Γ. Αντιλαβής, Γ. Κοινο-ρούς, Χαρμαλιάς, Γ. Ασκεράκης (Π. Α. Κοννάδης, «Γεια σου περήφανη κι αθάνατη εργατιά.» Μια διαδρομή στο κοινωνικό εργατικό τραγούδι». Αρχείο Ιστορίας Συνδικαίων - ΓΣΕΕ, Αθήνα 2000).**

κλωστηρού» του Βαμβακάρη, αλλά και η «Η γκαρσόνα» του Τούντα και η «Καμαριέρα» του νεοεμφανιζόμενου Τσιτσάνη, καταγράφουν την έντονη παρουσία της εργαζόμενης γυναίκας.

Τον Μάιο του 1936 γίνεται παλλαϊκή απεργία στη Θεσσαλονίκη, όπου παίρνουν μέρος μυριάδες. Η αστυνομία σκοτώνει πολλούς διαδηλωτές. Τα γεγονότα εκείνα θα εμπνεύσουν στον Γιάννη Ρίτσο τον «Επιτάφιο», που αργότερα (1959) θα γίνει η βάση για οκτώ λαϊκότροπα τραγούδια του Μίκη Θεοδωράκη.

Ακολουθεί η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936, και από το 1937 επιβάλλεται αυστηρή λογοκρισία στο τραγούδι, που διατηρείται μέχρι τη δεκαετία του '80.

Κατοχή - Εμφύλιος

Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση. Η εργατική τάξη αναδιοργανώνεται. Αρχές Απριλίου του 1945 ιδρύεται ο Εργατικός Αντιφασιστικός Συνασπισμός (ΕΡΓΑΣ) και κερδίζει τα περισσότερα εργατικά και επαγγελματικά σωματεία.

Δεκαήμερη απεργία των τσαγκαράδων της Θεσσαλονίκης, πολυήμερες απεργίες καπνεργατών στη Νάουσα και γενικά στη Μακεδονία, πανεργατοϋπαλληλικές απεργίες στη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα, τον Πειραιά και σε επαρχιακές πόλεις. Τέσσερις χιλιάδες υφαντουργοί απεργούν στη Θεσσαλονίκη. Ο Τσιτσάνης, που βρίσκεται εκεί τα χρόνια εκείνα, θα μπορούσε να είχε γράψει και να είχε δισκογραφήσει από τότε τις περίφημες «Φάμπρικες», τον καινούργιο και μεγαλύτερο ύμνο της «περήφανης εργατιάς»:

*Βλέπεις κοπέλες στα υφαντουργεία
κι άλλες δουλεύουν στα αργαλεία
στα καπνομάγαζα στα συνεργεία...
Γεια σου περήφανη
κι αθάνατη εργατιά!*

Ωστόσο το τραγούδι αυτό κυκλοφορεί πέντε χρόνια αργότερα, το 1950... Γιατί αυτή η αναντιστοιχία ανάμεσα στα γεγονότα και στα τραγούδια που υμνούν τους αντίστοιχους εργατικούς κλάδους;

Το λαϊκό τραγούδι ήταν ένας καθρέφτης που αντανακλούσε τα γεγονότα της κάθε εποχής. Αυτό συνέβαινε επειδή οι δισκογραφικές εταιρείες ήθελαν να είναι επίκαιρες για να μπορούν να πουλούν μαζικά τα επίκαιρα τραγούδια στους ενδιαφερομένους. Αλλά και χάρη σε κάποιους φωτισμένους και προοδευτικούς διοικητικούς διευθυντές δισκογραφικών εταιρειών, όπως ο Νικάνδρος Μπλιόπουλος και ο Μίνως Μάτσας, κι επίσης χάρη σε προοδευτικούς και δημοκρατικούς καλλιτεχνικούς διευθυντές, που ήταν συνάμα και συνθέτες, όπως ο Τούντας, ο Σκαρβέλης, ο Περιστερής και, στη δεκαετία του '40 και του '50, ο Χρυσίνης, ο Δερβενιώτης, ο Τσιτσάνης... Υπήρχαν όμως δυσκολίες, πρώτη και μεγαλύτερη η αυστηρή λογοκρισία. Υστερα το κλείσιμο των δισκογραφικών εταιρειών λόγω της κατοχής, που παρατάθηκε μέχρι το 1946. Επρεπε να περάσουν, λοιπόν, κάποια χρόνια για να αποκατασταθεί η αντιστοιχία γεγονότων και τραγουδιών.

Στις αρχές Μαρτίου 1946 ο ΕΡΓΑΣ κερδίζει στο πανελλαδικό πανεργατικό συνέδριο. Εκλέγονται εαμικοί συνδικαλιστές. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους, στα Τρίκαλα, ιδιαίτερη πατρίδα του Τσιτσάνη, του Καλδάρη, του Βίρβου, γίνεται γενική απεργία για την αποκατάσταση των δημοκρατικών ελευθεριών. Από την «Κόκκινη Θεσσαλία» θα βγουν οι κυριότεροι συνθέτες και στιχουργοί εργατικών και κοινωνικών τραγουδιών. Σ' όσους προαναφέραμε πρέπει να προσθέσουμε τους επίσης Θεσσαλούς Μπάμπη Μπακάλη, Θόδωρο Δερβενιώτη, Βασίλη Καραπατάκη, Χρήστο Κολοκοτρώνη και άλλους πολλούς.

Τον Ιούλιο του 1946 ιδρύεται το σωματείο αλιεργατών – ψαράδων, σφουγγαράδων και άλλων εργατών της θάλασσας. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι στα 1946 και 1947 εμφανίζεται μια πλειάδα τραγουδιών για τους ψαράδες και τους ναύτες. Συνθέτες τους είναι ο Ρούκουνας, ο Παπαϊωάννου, ο Μπυσάκης, ο Μπαγιαντέρας...

Δειλά δειλά ξεπροβάλλουν και τα τραγούδια των λιμενεργατών –όπως το «Είμαι εργάτης στο λιμάνι» (1946) του Στέλιου Χρυσίνη– και των βιομηχανικών εργατών. Στα 1948 ο Απόστολος Καλδάρης υμνεί με συμπάθεια τον «Εργάτη», που ξεκινά για τη δουλειά πριν ακόμα ξημερώσει και γυρίζει βράδυ στο φτωχικό του. Μονάκριβη ανταμοιβή του, το φιλί της αγάπης από τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Αλλά είναι κι αυτό ένα είδος μικρής ευτυχίας. Ωστόσο ο Τσιτσάνης, στα 1950, καταφέρνει να δισκογραφήσει τις περίφημες «Φάμπρικες».

Τον Αύγουστο του 1946 η κυβέρνηση καταργεί τις εκλεγμένες διοικήσεις της ΓΣΕΕ και διορίζει εγκάθετους, που θα διατηρήσουν τη διοίκηση για περισσότερο από 20 χρόνια, με εξαίρεση την περίοδο 1964-1966. Τον Ιούλιο του 1947 συλλαμβάνονται και φυλακίζονται χιλιάδες συνδικαλιστές. Ανάμεσα τους και ο Γενικός Γραμματέας της ΓΣΕΕ Μήτσος Παπαρήγας, που θα δολοφονηθεί στις 22 Φλεβάρη 1949, στα μπουντρούμια της Γενικής Ασφάλειας Αθηνών, μέσα στην πιο σκοτεινή περίοδο του Εμφυλίου.

Μετά τον Εμφύλιο

Η μετεμφυλιακή περίοδος, από το 1950 ως τη δικτατορία του 1967, αναδεικνύει μια σειρά από οικοδόμους τραγουδιστές: Γιάννης Τζιβάνης, Στέλιος Καζαντζίδης, Μανώλης Καναρίδης, Στράτος Κύπριος, Γιώργος Ταλιούρης, Γιώργος Χατζηναντωνίου κι

άλλοι πολλοί. Είναι ένα φαινόμενο που αξίζει να μελετηθεί ιδιαίτερα, στο μέλλον, αφού οι άνθρωποι που βίωσαν τον μόχθο, τη στέρση και την αγωνία του μεροκάματου, προβάλλουν ένα ιδιαίτερο ύφος και ένα ιδιαίτερο χρώμα στο εργατικό τραγούδι.

Η ταυτότητα του εργατικού τραγουδιού δεν βρίσκεται μόνο στη θεματολογία και στους στίχους, αλλά και στο ύφος και τη φόρμα του τραγουδιού, που πρέπει να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις και στο γούστο του προλεταριάτου.

Μια σειρά συνθετών που υπόφεραν από τα δεινά της Κατοχής, του Εμφυλίου και του μετεμφυλιακού καθεστώτος αναλαμβάνουν να τροφοδοτήσουν αυτούς τους νέους τραγουδιστές. Ο Θόδωρος Δερβενιώτης, λοχαγός του εφεδρικού ΕΛΑΣ και εξόριστος, μετά στη Μακρόνησο, συνθέτει αρκετά εργατικά τραγούδια, που ανάμεσά τους ξεχωρίζει το «Σαν τον πουλημένο σκλάβο», σε στίχους της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου:

*Σαν τον πουλημένο σκλάβο,
μέρα νύχτα στη δουλειά
αγωνίζομαι να θρέψω
τα φτωχά μου τα παιδιά.*

*Δούλευε σκλάβε δούλευε,
ώς τη στερνή πνοή σου
αφού γεννήθηκε φτωχός,
έτσι θα πάει η ζωή σου.*

Ο Μπάμπης Μπακάλης, που η οικογένειά του υπέστη δίωξεις και τλαιπωρίες κατά τον Εμφύλιο, έγραψε πλήθος εργατικά τραγούδια. Ένα απ' τα πρώτα του, που το τραγούδησε ο Σταύρος Τζουανάκος, μιλά για τους φτωχομαχαλάδες της εργατιάς:

*Μες στους φτωχομαχαλάδες
εκεί που ζει η εργατιά
πήγα να τα πω ένα βράδι
με τα πιο καλά παιδιά.*

*Εσούρρωσα και κόρεψα
στα φτωχοταβερνάκια
εκεί που πίνουν οι καρδιές
οκάδες τα φαρμάκια.*

Ο Κώστας Βίρβος, έφηβος αντιστασιακός της Κατοχής, ο Χρήστος Κολοκοτρώνης, πρώην Ελασίτης που έγινε αξιωματικός της Χωροφυλακής, η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, Μικρασιάτισσα πρόσφυγας, ηθοποιός και στιχουργός, χρησιμοποίησαν ένα σωρό τεχνάσματα για να περνούν τους στίχους τους μέσα από τα δίχτυα της λογοκρισίας.

Ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά αποτελέσματα είναι ο «Γυάλινος κόσμος» (Καλδάρης - Παπαγιαννοπούλου):

*Να σου δώσω μια να σπάσεις
αχ βρε κόσμε γυάλινη
για να φτιάξω μια καινούργια
κοινωνία άλληνε*

και πολύ περισσότερο το «Φάτε πλούσιοι παράδες» (Δερβενιώτης - Παπαγιαννοπούλου):

Με τον παρά σου, πλούσιε,

πάντα τα καταφέρνεις
να τρώς το δίκιο τ' αλλουνού
κι από το στόμα του φτωχού
και την μπουκιά να παίρνεις

Το 1960, κεντρώι και αριστεροί συνδικαλιστές αναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα και το 1962 ιδρύονται οι 115 Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις, με στελέχη της ευρύτερης κεντροαριστεράς. Αυτή την περίοδο δισκογραφούνται τραγούδια όπως «Ο εργάτης», «Με ιδρώτα και με αίμα», που υπογράφονται από τον Καζαντζίδα και εκφράζουν το παράπονο της εργατικής τάξης.

Μέσα στα εργοστάσια
της εργατιάς τα χέρια
από τις έξι το πρωί
δουλεύουνε σαν μηχανή
χειμώνες καλοκαίρια.

Ας μην ξεχνάμε όλοι μας
μες στη ζωή ετούτη
με τον ιδρώτα του φτωχού
πως βγαίνουνε τα πλούτη.

Με την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου τον Φεβρουάριο του 1964 η ηγεσία της ΓΣΕΕ περνάει σε δημοκρατικά χέρια μέχρι το 1966. Αυτή την περίοδο εντείνονται οι εργατικές διεκδικήσεις.

«Τα μουντζουρωμένα χέρια» (1965) του Στέφανου Βαρτάνη, συνεχίζει μια ποιητική αντίληψη καθαρά εργατικού γούστου που πρώτος ξεκίνησε ο Τσιτσάνης: τα ροζιασμένα χέρια, ο ιδρώτας, η μουντζούρα, η φόρμα της δουλειάς, είναι σύμβολα του τίμιου μόχθου, γι' αυτό και η κοπέλα δεν πρέπει να διστάζει ν' αγαπήσει τον εργάτη.

Από τα πολυαριθμότερα τμήματα της εργατικής τάξης ήταν τότε οι οικοδόμοι, που συμμετείχαν στις πολιτικές διαδηλώσεις πλάι πλάι με τους φοιτητές, συγκρουόμενοι σκληρά με την αστυνομία και το παρακράτος. Κι όπως άλλοι ποιητές και τροβαδούροι ύμνησαν βασιλιάδες, πρίγκιπες, στρατηγούς και προύχοντες, ο τροβαδούρος της εργατιάς, ο Στέλιος Καζαντζίδης, τολμά να υμνήσει τους οικοδόμους με τα μπράτσα τα ατσαλένια και τα μαύρα τους κορμιά, που δουλεύουν στις σκαλωσιές – τάχα, τα παλάτια μα και τα σπίτια όπου ζούμε όλοι, από των οικοδόμων τα χέρια δεν είναι φτιαγμένα; Δεν τους πρέπει, λοιπόν, τιμή κι ευγνωμοσύνη;

Ο στιχουργός Χρίστος Κολοκοτρώνης υπογράφει, τότε μόνος του, τότε με κάποιον άλλο συνθέτη, αρκετά εργατικά τραγούδια. Προβάλλει ιδιαίτερα τις εργαζόμενες γυναίκες. «Το ξυπνητήρι» του, τραγουδισμένο από τον Μπιθικώτση, χτυπά κάθε πρωί στις 6 και ξυπνά τις κοπέλες να πάνε στα εργοστάσια. «Τα κορίτσια του λαού» αποδίδουν, με τη φωνή του Καζαντζίδα, τιμή στις εργάτριες στα καπνεργοστάσια, στα υφαντουργεία κι αλλού:

Οποιος κορίτσι του λαού,
γυναίκα του θα πάρει

▲ «Την ξενιτειά,
την ορφανιά, την
πίκρα και τη λύπη,
όλα μου τ' άδωσε ο
θεός, κανένα δε μου
λείπει». Ελληνες με-
τανάστες στη Γερμα-
νία, 1969 (αρχείο Γ.
Μαιζονράνη).

◀ Καζαντζίδης -
Μαρινέλλα, όταν
μεσορρανούσαν
νιούετο, τέλη του
'50 - αρχές του '60.
Η σπάνιας εκφρα-
στικής ποιότητας
φωνή του Στέλιου
Καζαντζίδα συνδέ-
θηκε με τον νόνο
του ξενιτειού και
την πίσρα της κοι-
νωνικής αδικίας
σχεδόν ασφκκικά
ίσως, αλλά, οπω-
δήμοιτε, αξιέπει-
ρα (Π. Α. Κοννά-
δης, «Εις ανάμνη-
σιν...». Κατάρι,
Αθήνα 2002, τ β').

πρέπει να το 'χει καύχημα
να το 'χει και καμάρι.

«Κακούργα μετανάστευση...»

Ο Εμφύλιος και η κατάρρευση της υπαίθρου, στη δεκαετία του '50 και αρχές της δεκαετίας του '60, σπρώχνει τους φτωχούς αγρότες στη μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική. Από το 1957 ως λίγο πριν από τη δικτατορία του 1967, το δίδυμο Δερβενιώτης - Βίρβος δημιουργούν μια πλειάδα τραγουδιών που καταριούνται την «κακούργα μετανάστευση» και το «μαύρο ριζικό», που σπρώχνει τους Έλληνες μακριά από την Ελλάδα. Τα τραγούδια της ξενιτιάς και της μετανάστευσης πρέπει να λογαριαστούν κι αυτά στα εργατικά τραγούδια:

Στις φάμπρικες της Γερμανίας

και στου Βελγίου τις στοές
πόσα παιδιά σκληρά δουλεύουν
και κλαίν' οι μάνες μοναχές...

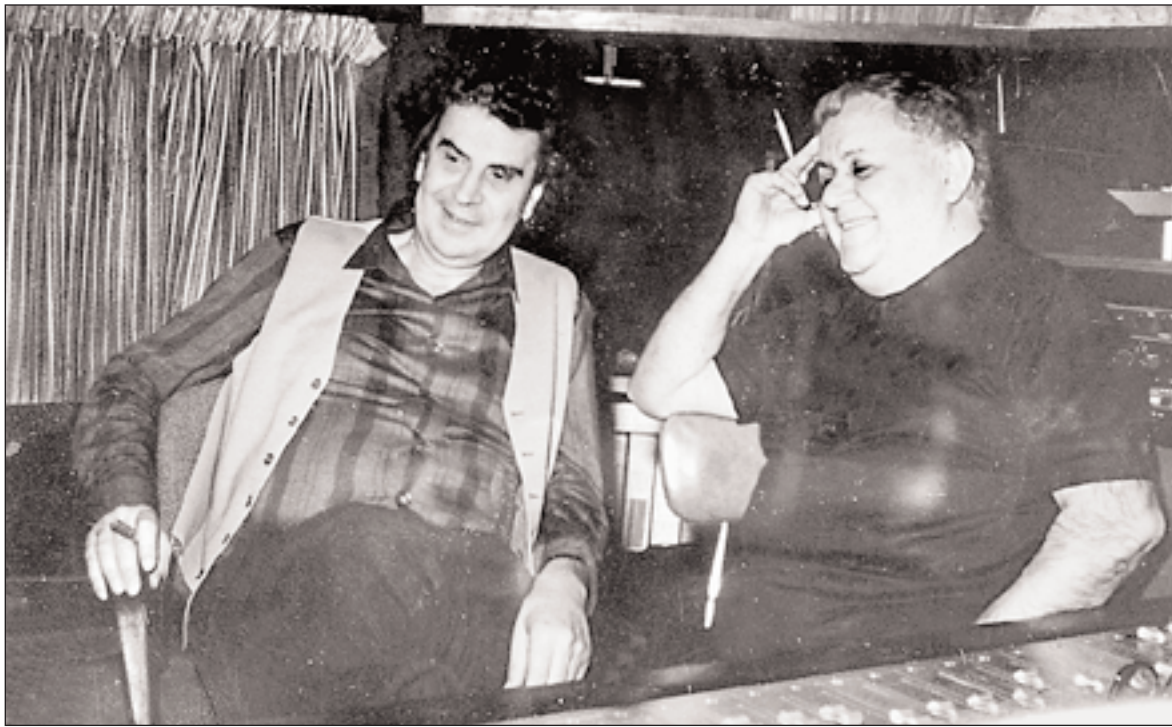
τραγούδια που φτάνουν ως «στη μακρινή την Αυστραλία και πέρα στην Αμερική,/ στον Καναδά, στη Βραζιλία...». Η θεματολογία, αλλά και το κοινό του λαϊκού τραγουδιού, απλώνεται σ' όλες τις ηπείρους και τις θάλασσες – και το λαϊκό τραγούδι αποκτά μια μεγαλοπρέπεια ίση με την έκταση του πλανήτη, φέρνοντας σε έκδηλη αμχανία πολλούς ρεμπετολόγους.

Το λαϊκό τραγούδι στην προβιομηχανική εποχή εξισορροπούσε τον επαγγελματισμό με την καλλιτεχνική διάθεση του μάστορα τραγουδοποιού. Στη βιομηχανική εποχή της δισκογραφίας, χάρη σε μια σειρά ευνοϊκές συγκυρίες οι δισκογραφικές εται-

ρείες εξισορροπούσαν το βιομηχανικό προϊόν δίσκος με την τέχνη του τραγουδιού. Η απόλυτη εμπορευματοποίηση κατόστρεψε αυτή την ισορροπία. Από τα τέλη του '60 και τις αρχές του '70 το τραγούδι έπαψε να είναι εμπόρευμα μαζί και έργο τέχνης. Έγινε σκέτο εμπόρευμα.

Έτσι τέλειωσε η ιστορία του λαϊκού τραγουδιού. Διόλου παράξενο. Κάποτε θα γινόταν. Και δεν ξέρουμε κανένα άλλο καλλιτεχνικό κίνημα στον κόσμο, που να κράτησε τόσους αιώνες! Όμως, όπως συμβαίνει με όλες τις εκφάνσεις της τέχνης, έτσι και τα λαϊκά τραγούδια τέχνης, αμέτρητα τον αριθμό, μένουν για πάντα ζωντανά και διαχρονικά. Κι εμείς, όπως ο δολοφόνος, που επιστρέφει στον τόπο του εγκλήματος, πάντα θα επιστρέφουμε στο «υπέροχο έγκλημα» που λέγεται Λαϊκό Τραγούδι. ✎

Μεταπολεμικά και μεταπολιτευτικά

◀ *Μίκης Θεοδωράκης, Μάνος Χατζιδάκις. Σφράγισαν με το έργο και την προσωπικότητά τους για πάνω από τέσσερις δεκαετίες τον πολιτισμό μας, και όχι μόνο. Αστείρευτα δημιουργικοί, ογκολιθικά παραγωγικοί, έγιναν οι μεγάλοι αειφανείς αστερισμοί του μουσικού μας στερέωματος.*

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΚΟΥΝΔΗ

Η ΣΚΛΗΡΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1950–1960 είναι, επίσης, περίοδος σταδιακής ομαλοποίησης και ανάκαμψης, παρά τα ισχυρά ερείσματα των μετεμφυλιακών νοοτροπιών και πρακτικών. Γίνεται από κάθε πλευρά αντιληπτή η ανάγκη να απεμπλακεί η χώρα από τις διχαστικές λογικές και να διεκδικήσει τη θέση της στον μεταπολεμικό κόσμο.

Στις αρχές της δεκαετίας, η πρώτη γενιά των σημαντικών εκπροσώπων του μεσοπολεμικού τραγουδιού έχει φύγει ή έχει παροπλιστεί. Σιγά σιγά περνούν στο περιθώριο ακόμα και οι εμπορικότεροι. Χαρακτηριστικά, μεταξύ 1951 και 1959, ο Μάρκος Βαμβακάρης πέρασε στη δισκογραφία μόνο δύο τραγούδια, και ο Βασίλης Τσιτσάνης, παρά τα αριστουργήματά του μεταξύ 1945–1953, εκτοπίζεται από τις εταιρείες δίσκων, όταν αρνείται να γράψει κατά παραγγελία. Μόνο επιλογές ο συμβιβασμός, η περι-

θωριοποίηση ή ο ξενιτεμός. Πολλοί διαλέγουν τον τελευταίο (Καπλάνης, Τζουανάκος, Μπίνης, Κλουβάτος, Γούναρης κ.ά.) και κάποιοι από αυτούς επιστρέφουν ξανά (Γιάννης Παπαϊωάννου και Ρίτα Ντάλια, Μανώλης Χιώτης και Μαιρη Λίντα, Απόστολος Καλδάρης, Μαρίκα Νίνου). Άλλοι αλλιώς: όπως ο Μανώλης Χιώτης, που επιβιώνει κάνοντας μια δημιουργική στροφή σε τραγούδια άλλου ύφους. Οι ταλαντούχοι Απόστολος Καλδάρης και Μπάμπης Μπακάλης αποδέχτηκαν, μεταξύ 1957–1965, τη λογική των εμπορικών επιτυχιών με μετάπλαση αλλοδαπών μελωδιών. Τραγουδιστές μεγάλες εμβέλειες, ο Στέλιος Καζαντζίδης, ο Μανώλης Αγγελόπουλος, ο Στράτος Ατταλίδης, κινούνται στην ίδια κατεύθυνση.

Παρά τις προσπάθειες παλαιότε-

ρων αλλά και νεώτερων συνθετών, η κατάσταση είχε τελματώσει.

Η ανατροπή έγινε από δύο νεαρούς συνθέτες που τα ονόματά τους έμειναν λαμπροί και αειφανείς αστερισμοί στο μουσικό στερέωμα: Μάνος Χατζιδάκις, Μίκης Θεοδωράκης.

Το 1959, έτος σταθμό, ξεκινά μια νέα άνθηση που θα διαρκέσει όσο και «τα μεθυσμένα από ελπίδα χρόνια» μέχρι τη κούντα του 1967: η εταιρεία ΕΜΙΑΛ ηχογραφεί τη λαϊκή εκδοχή του «Επιτάφιου» του Μ. Θεοδωράκη. Με τη σημαντική συμβολή δύο καθαρά λαϊκών μουσικών, του Μ. Χιώτη και του Γρηγόρη Μπιθικώτση, δόθηκε για πρώτη φορά σε ένα ποιητικό έργο (το ομότιτλο έργο του Γιάννη Ρί-

τσου) με θεματολογία από τους εργατικούς αγώνες, λαϊκό ύφος, υψηλή ποιότητα και τεράστια εμπορικότητα.

Από το 1962 και μετά εμφανίζεται μια νέα γενιά συνθετών, ερμηνευτών, στιχουργών και μουσικών: Σταύρος Ξαρχάκος, Μάνος Λοΐζος, Χρήστος Λεοντής, Γιάννης Μαρκόπουλος, Μαρία Φαραντούρη, Σταύρος Κουγιουμτζής, Νότης Μαυρουδής, Διονύσης Σαββόπουλος, Λευτέρης Παπαδόπουλος, Μάνος Ελευθερίου, Φώντας Λάδης, Μάρω Λήμνου, Κωστούλα Μητροπούλου, Γιάννης Νεγρεπόντης, Άκος Δασκαλόπουλος.

Αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για το ρεμπέτικο, προβάλλονται οι δημιουργοί του και κυκλοφορούν, σε νέες εκτελέσεις, πολλά παλιά λαϊκά τραγούδια, που συνεννοούνται με εκπληκτική ευκολία με τον ψυχισμό της νέας γενιάς. Της γενιάς των φοιτητών και των εργαζομένων, που θα κάνουν τα τραγούδια αυτών της περιόδου σύμβολα των αγώνων για τη δημοκρατία και την ομαλότητα, στα

► **Μεταπολίτευση. Ανάταση ψυχής, πλημμύρα χαράς και μουικής, σε μια κοινή κοίτη που συγκεντρώνει όλα τα ρεύματα και είδη και τα πήγαινε, τραγουδώντας, προς ένα φωτεινότερο αύριο. Ο αλησμόνητος Μάνος Λοΐζος – με τη Χαρούλα Αλεξίου, τον Γιώργο Νταλάρα και τον Τάκη Σούκα – σε συναυλία τον στο γήμεδο των Πανιώνίων.**

ταραγμένα χρόνια πριν από την ξενοκίνητη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967.

Δικτατορία – Μεταπολίτευση

Η απριλιανή κούντα έθεσε αμέσως υπό διωγμό το πολιτιστικό κίνημα, που είχε πάρει απρόσμενες διαστάσεις στη σύνδεσή του με τη λαϊκή οργή για τις αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις.

Η πολιτιστική ευτέλεια των κουντικών και η φύμωση των λαϊκών πολιτιστικών φορέων οδήγησαν σε πρωτοφανή υποβάθμιση. Στο λαϊκό τραγούδι αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του αυτό που θα ονομάσουμε αργότερα «σκυλάδικο» ύφος. Κάθε τραγούδι υποπίπτει κοινωνικής κριτικής ή πολιτικού περιεχομένου απαγορεύεται.

Ο Θεοδωράκης και ο Χατζιδάκις, στο εξωτερικό όπου έχουν καταφύγει, συνθέτουν σημαντικά έργα, που όμως στην Ελλάδα διώκεται απεινώς ακόμα και την ακρόασή τους. Μολαταύτα, η νεώτερη γενιά συνθετών –Μ. Λοΐζος, Γ. Μαρκόπουλος, Δ. Μούτσικς, Δ. Σαββόπουλος κ.ά.– συντηρούν, στον βαθμό που μπορούν να

▼ **Μαίρη Λίντα - Μανώλης Χιώτης, ζευγάρι στη ζωή και στο τραγούδι. Ένα διπλό άστρο που έδειξε σε πολλούς δημιουργούς και ερμηνευτές τον δρόμο προς ένα βαθιά ανανεωμένο αλλά ενλαβικά ανόθετο λαϊκό ύφος. Τα τραγούδια τους εξακολουθούν να λάμπουν ανέσπερα.**

ξεφύγουν από τη λογοκρισία, μια υψηλή ποιότητα.

Με την κατάρρευση της κούντας (Ιούλιος 1974), αποκαθίσταται κοινοβουλευτική δημοκρατία χωρίς απαγορεύσεις και αποκλεισμούς πολιτικών κομμάτων, συνδικαλιστικών οργανώσεων, κοινωνικών και πολιτιστικών φορέων. Το μεταπολιτευτικό κλίμα, παρά τις αντιπαραθέσεις, λειτουργήσει ισόρροπα και έδρασε ευεργετικά για πολλούς τομείς της ζωής και της έκφρασης.

Με την κατάργηση της λογοκρισίας –εκτός ελαχίστων περιπτώσεων μέχρι το 1981– ένας ποταμός μουσικών έργων κατέκλυσε τη δισκογραφία. Κυκλοφόρησαν όλα τα απαγορευμένα από τη κούντα τραγούδια, κι αργότερα τα απαγορευμένα από την «ξεχασμένη» μεταξική δικτατορία ρεμπέτικα κάθε είδους.

Πολλοί συνθέτες, επηρεασμένοι από το μεταπολιτευτικό κλίμα, στράφηκαν στη δημιουργία τραγουδιών με πολιτικό περιεχόμενο ή τραγούδια πολιτικής αμφισβήτησης και κοινωνικής κριτικής και δεν είναι λίγα τα τραγούδια με αυτό το περιεχόμενο που ακούγονταν σχεδόν σαν συνθήματα από χιλιάδες στόματα στις πολιτικές ή εργατικές συγκεντρώσεις.

Ο κατάλογος των έργων, των συνθετών και των στιχουργών, των εκτελεστών και όλων των άλλων συντελεστών της πλούσιας παραγωγής της μεταπολιτευτικής εποχής, νέων και παλαιότερων που συνεχίζουν, είναι απέραντος. Θα αρκестούμε στην απλή αναφορά των ονομάτων ορισμένων από τους παλιούς λαϊκούς συνθέτες, που η συνεισφορά τους την περίοδο αυτή συνέβαλε να διατηρηθεί σε υψηλό επίπεδο ένα μεγάλο τμήμα του λαϊκού μας μουσικού πολι-

τισμού: Β. Τσιτσάνης, Απ. Καλδάρης, Θ. Δερβενιώτης, Γ. Ζαμπέτας, Κ. Καπλάνης, Γ. Μπιτσάκης, Άκης Πάνου, Χρ. Κολοκοτρώνης – ονόματα που, με την ιδιαίτερη φόρτισή τους, μοιάζουν να κλείνουν συμβολικά ένα μεγάλο κύκλο, σχεδόν έναν αιώνα ζωής του Λαϊκού Τραγουδιού.

Παρά το σημαντικό έργο που έχει παραχθεί τα 25 μεταπολιτευτικά χρόνια, η πολιτική των εταιρειών έκδοσης μουσικών έργων έχει οδηγήσει σε αδιέξοδο, που δυστυχώς τροφοδοτείται και από τις επιλογές προβολής που κάνουν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Επικρατεί ένας πολιτιστικός «πολυχασμός» του κοινωνικού σώματος, που τεμαχίζει την ολότητα σε ομάδες με τεράστιες διαφορές στην πολιτιστική, αισθητική και γνωστική τους συγκρότηση, που πολύ δύσκολα επικοινωνούν μεταξύ τους, με απόβλεπτες συνέπειες για την ενδοσυνεννόηση και, άρα, τη συνοχή της κοινωνίας.

Υστερα από μια μακρά πορεία, το ελληνικό λαϊκό τραγούδι, προσανατολισμένο στα προβλήματα του λαού, που μιλά για τη δουλειά, την κοινωνική αδικία, τη φτώχεια, την καταφρόνια, τον ξενιτεμό, την άκαρπη σπατάλη της ζωής –αναζωογονημένο, για μια νέα δημιουργική περίοδο, μεταπολεμικά και μεταπολιτευτικά, από την καρποφόρα συνάντησή του με την κοινωνική και πολιτική διεκδίκηση και αμφισβήτηση– στέκει σήμερα βουβό μπροστά σ' έναν κόσμο και μια κοινωνία που κινούνται, ρευστοί και αμορφοποίητοι, προς νέες, άηλες ακόμα, μορφές, περιεχόμενα και αναζητήσεις.